

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр

на тему: «Монастирське господарство у XVIII ст. (на прикладі Перелюбської волості)»

Виконав: студент 4-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
освітньої програми «Історія»
Трейтяк Павло Миколайович

Науковий керівник:
Маслійчук Володимир Леонтійович,
доктор історичних наук, доцент

Рецензент:
Волошин Юрій Володимирович
доктор історичних наук, професор

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2025 р.

Київ – 2025

Декларація академічної доброчесності

Студента НаУКМА

Я, Трейтяк Павло Миколайович студент 4 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія”

адреса електронної пошти: pavlo.treitiak@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Монастирське господарство у XVIII столітті на прикладі Перелюбської волості» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис студента

Анотація
Кваліфікаційної роботи

Тема: «Монастирське господарство у XVIII столітті на прикладі Перелюбської волості»

Автор: студент 4-го року навчання, спеціальності 032 «Історія та археологія». Освітньої програми «Історія» Трейтяк Павло Миколайович.

Науковий керівник: Маслійчук Володимир Леонтійович

Захищена: “ ___ ” _____ 2025 р.

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота є спробою дослідити монастирське господарство XVIII століття. Як приклад було обрано Перелюбську волость Чернігівського полку, досвід якої мав продемонструвати специфіку монастирського господарювання протягом тривалого часу. Робота присвячена простеженню діяльності Троїцького монастиря як інституції та розгляду монастирського господарства як самостійної одиниці.

У роботі використано архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України, Інституту рукопису НБУВ та Державного архіву Чернігівської області. Також залучено історіографію, пов'язану з поданою проблематикою. Детально охарактеризовано джерельну та історіографічну базу дослідження. До аналізу залучені актові джерела, судові справи, листи. Окремої згадки заслуговують документи фіскального характеру та церковного походження, які дозволили працювати зі статистичним матеріалом. Результат дослідження показує монастирське господарство крізь призму уніфікаційних дій Троїцького монастиря. Описано та інтерпретовано конфлікти й суперечності між монастирем і місцевими жителями, які могли мати соціальне підґрунтя. На основі різних джерел вийшла спроба описати місцеве господарство, тенденції його ведення та майновий стан жителів. Загальним результатом дослідження є виокремлення основних рис монастирського господарства як особливого типу володіння в Гетьманщині.

Зміст

Вступ	2
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	5
1.1 Праці, присвячені темі монастирського господарства	5
1.2 Джерела. Неопубліковані	11
1.3 Опубліковані джерела	12
Розділ 2. Особливості приєднання та управління Перелюбською волостю Чернігівським Троїцьким Іллінським монастирем в перші десятиліття XVIII століття	14
2.1 Проблема приєднання та функціонування монастирського господарства 1709-1727 роках.	14
2.2 Перелюбська волость як частина гетьманського двору Данила Апостола	21
Розділ 3. Соціальні трансформації жителів Перелюбської волості в умовах підданства монастирю.	37
3.1 Приведення до монастирського підданства стрільців села Перелюб	37
3.2 Інтеграція козацького господарства на прикладі родини Самотуг	44
3.3 Тема земельного розмежування, як інструмент розширення господарства	50
Розділ 4. Монастирське господарство як господарчий комплекс	57
4.1 Монастирське господарство як економічна організація	57
4.2 Управління монастирським господарством	61
4.3 Повинності монастирських підданих.	66
4.4 Оренда в монастирському господарстві, на прикладі діяльності Івана Кричевського(1739- 1786)	75
Висновки	84
Список використаних джерел та літератури	87
Додатки	98

Вступ

В історіографії є усталене уявлення, що монастирі були не лише релігійними центрами, але й економічними інституціями. Відомо, що монастирі володіли значною частиною території та населення Гетьманщини. При тім, що в Київському та Чернігівському полках вони були найбільшими землевласниками.

Між тим монастирське господарство описується як сукупність тенденцій, які радше формують контекст функціонування монастирів. Натомість майже нерозробленою лишається тема монастирського господарства як окремого типу землеволодінь.

Значною проблемою дослідження господарства є залежність від кількісних методів, тобто опис особливостей виробництва, логістики, технологій і т.д. Натомість дуже важливе значення має антропологізація економічних процесів. Для цієї теми важливе значення мають соціальні взаємини, ідентичності та їх вплив на функціонування господарства. Зокрема важливо поглянути наскільки монастир впливає на формування соціальної ідентичності залежного населення.

Необхідне комплексне дослідження локальних прикладів, які б за детального розгляду могли б продемонструвати особливості розвитку монастирського господарства.

Перелюбська волость є специфічним прикладом трансформації гетьманської маєтності в монастирську. Цей локальний приклад дає змогу простежити, як монастирі формували власну економічну діяльність на локальному рівні та що на це впливало. Цей підхід дозволить поглянути на монастирське землеволодіння під іншим кутом й цим зумовлює **актуальність** роботи.

Об'єкт дослідження:

Монастирське господарство у XVIII столітті.

Предмет дослідження:

Форми та особливості господарської діяльності Троїцького монастиря, структура землеволодіння, взаємодія місцевого населення з владою, соціальна ідентичність підданих монастиря, механізми управління монастирським землеволодінням.

Мета дослідження: Охарактеризувати, як видозмінюється господарство жителів колишньої гетьманської маєтності в умовах підданства Троїцькому монастирю. Визначити прикметні риси монастирського господарства. Простежити особливості соціальних процесів в умовах монастирського господарства.

Завдання:

1. Проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження монастирського господарства у XVIII столітті.

2. Визначити контекстуальні особливості передачі та управління Перелюбської волості Троїцьким монастирем в часи гетьманування Івана Скоропадського та Данила Апостола.

3. Окреслити особливості формування соціальної ідентичності жителів Перелюбської волості в умовах підданства монастирю.

4. Визначити механізми за допомогою яких монастир здійснює управління та організовує господарство.

Хронологічні рамки : 1709-1786 рр., коли Перелюбська волость знаходилась у власності Троїцького монастиря. Нижня хронологічна рамка зумовлена передачею волості у власність монастирю. Верхня - Секуляризаційною реформою 1786 року.

Територіальні рамки: Перелюбська волость Киселівської сотні Чернігівського полку.

Методологічну базу складають загальноісторичні методи: критичного аналізу джерел, метод аналізу та синтезу, структурно-функціональний метод та низка просопографічних методів: біографістики, статистики, генеалогії.

Джерельна база: переважна більшість джерел неопублікована та знаходяться в Центральному державному історичному архіві м.Київ. Використовувались матеріали Ф.51 Генеральної Військової канцелярії, Ф.57 Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 років, Ф.163 Чернігівський Троїцький Іллінський монастир, Ф.208 Новгород-Сіверське намісництво.

Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження

1.1 Праці, присвячені темі монастирського господарства

Погляд на монастирі, як не лише релігійні, але й економічні спільноти добре представлений в історіографії. Перші дослідження на цю тему створені в ХІХ столітті російськими імперськими істориками, в контексті вивчення церковної власності. Серед авторів варто згадати про Володимира Мілютіна¹, Василя Ключевського², Платона Веденяпіна³, Павла Чудецького⁴, Михайла Горчакова⁵. Петра Знаменського⁶. Вони описували джерела, які стосувалися способів набуття монастирями майна. В. Мілютін окрему увагу звертає на зміни правового становища Церкви протягом ХVІІІ століття, але загалом ці роботи оминають контекст монастирського господарства в Гетьманщині, концентруючись на російському матеріалі.

Протягом ХІХ століття тема монастирського господарства порушувалась в контексті вивчення Гетьманщини. Надзвичайно важливі роботи Олександра Лазаревського. Автор, не звертаючи окремої уваги на особливості розвитку монастирських господарств, додав багато фактологічного матеріалу, зокрема про особливості відбування повинності селянами для монастирів. Крім цього, надзвичайно важливе спостереження Олександра Лазаревського про те, що монастирі це не лише релігійні, але й економічні організації⁷⁸⁹.

¹ Мілютин В. О недвижимых имуществах духовенства в России.-М,1862.572 с.

² Ключевский в.Хозяйственная деятельность Соловецкого монастыря в Беломорском крае. Москва.1867. 34с.

³ Веденяпин П. Законодательство императрицы Елизаветы Петровны относительно православного духовенства // Православное обозрение.-1865.-№ 5. С. 69-117.

⁴ Чудецкий П. Опыт исторического исследования. О числе монастырей русских, закрытых в ХVІІІ–ХІХ веках.-К,1877.67с.

⁵ Горчаков М.О земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и Св. Синода. Из опыта исследования русского права.-Спб, 1871.-25 с.

⁶ Знаменский П. Законодательство Петра Великого относительно духовенства // Православный собеседник.- 1863.-№ 7.- С. 101-114.

⁷Лазаревский А. Описание Румянцевской описи Малороссии (полк Черниговский) / Сост.Лазаревский А. – Чернигов,1866.310 с.

8.Лазаревский А. Описание старой Малороссии.Киев, 1888, 522 с.

⁹ Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636-1740 гг.) / Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. 1891. Кн.5.Отд.ІІІ. С.49-92.

Про церковне майно у своїх розвідках згадують Володимир Антонович¹⁰¹¹, Іван Лучицький¹², Віктор Барвінський¹³, Олексій Андрієвський¹⁴, які, описуючи матеріали про становище селян, торкалися проблеми організації господарства монастирів. Дослідників об'єднує думка, що після подій Хмельниччини монастирі склали суттєву конкуренцію старшині, як власники на землю. Також Віктор Барвінський звертав увагу на поступове збільшення кількості монастирських земель та значну роль у цьому гетьмана та старшини. Протягом ХХ століття темі монастирського господарства були присвячені окремі розвідки. Надзвичайно цінними є дослідження Олександра Грушевського¹⁵ та Павла Федоренка¹⁶, яких автори актуалізували вивчення монастирських господарств. Прикметною рисою цих досліджень було акцентування не на самому монастирі, а саме на організації підлеглих маєтків, управлінні та на визначенні рис, прикметних саме для монастирських господарств. Якщо Олександр Грушевський охарактеризував особливості розвитку монастирського господарства у ХVІ століття, то Павло Федоренко концентрувався на досвіді Глухівського Петропавлівського монастиря¹⁷.

Свої напрацювання Павло Федоренко систематизував в окремому джерелознавчому нарисі, де описав основні проблеми вивчення монастирських землеволодінь та групи документів, які можуть бути корисними для дослідження. Прикметною рисою цього нарису можна вважати

¹⁰ Антонович В. О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст. К, 1873.-13 с.

¹¹ Антонович В. Исследования о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700-1798 гг. К, 1870. 64 с.

¹² Лучицкий И. Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в..Полтава, 1883. 20 с.

¹³ Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII в.// Заметки Харьковского университета. Харьков, 1909. 296 с.

¹⁴ Андрієвський О. Матеріали для історії Южнорусского края в XVIII ст. (1715—1774), Одесса, 1886

¹⁵ Грушевський О. Господарство Київської митрополії та монастирів в ХVІ в. Науковий трьохмісячник українознавства. 1924. С. 14–22.

¹⁶ Федоренко П. Завдання вивчення монастирського господарства. Студії з історії України Науково-дослідної кафедри історії України в Києві. К, 1928. С. 1-35.

¹⁷ Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі ХVІІ—ХVІІІ ст. Зап. Істор.-філолог. відділу ВУАН. К, 1927. С. 103-170.

особливу увагу до теми соціальних відносин, яка на той період майже не була предметом історіографії. Окрему увагу він звертав на питання виокремлення різних типів монастирів та відповідно різних підходів до їхнього вивчення.

Серйозне історіографічне значення має книга Михайла Слабченка. Нехай і, в контексті загальної характеристики економіки Гетьманщини та основних типів господарств, він окреслює особливості розвитку монастирів, як економічних організацій. Автор виділяє монастирі, як окрему категорію власників зі своїми особливостями¹⁸.

Слід згадати роботу Вадима Дядиченка «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст.»¹⁹ про правові та господарчі тенденції економічного розвитку Гетьманщини. Автор згадує про монастирське господарство, як один із видів приватновласницьких землеволодінь та звертає увагу на його істотну присутність в окремих полках Гетьманщини, окрему увагу присвячує правовим обмеженням церковного землеволодіння.

Вартує згадати теоретичну роботу Володимира Борисенка «Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини»²⁰. Вагомими були роботи Олександра Гуржія стосовно господарства та соціального життя Гетьманщини, зокрема щодо питання оподаткування монастирських землеволодінь.²¹

Контекстуально важливою для дослідження була робота Венедикта М'якотіна «Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII»²². Автор детально описує особливості розвитку господарчого та соціального життя Гетьманщини, окрему увагу він звертає на становище монастирів та механізми

¹⁸ Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницы до мировой войны. Ч.– 1. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв. Киев, 1925. 189 с.

¹⁹ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. Київ, 1959. 532 с.

²⁰ Борисенко В. Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини. Київ, 1997. 151 с.

²¹ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996. 223 с.

²² Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. Прага, Ватага и пламя, 1926. 263 с.

набуття ними майна. Деякі локальні приклади, які наводить Венедикт М'якотін, особливо цінні, адже дозволяють ширше поглянути на проблематику вивчення монастирського землеволодіння. Автор особливу увагу звертає на механізми набуття монастирем підданих та зміни під впливом політичних процесів XVIII століття. На думку Венедикта М'якотіна, монастирське підданство було способом відмовитися від козацької служби, яка поступово припиняла сприйматись, як привілейована. Відповідно дослідник порушив важливу тему соціальних трансформацій. Наведення різних прикладів без дослідження контексту та досить широкі хронологічні рамки робить дослідження також досить загальним. Певним недоліком цієї роботи є зображення монастирського господарства, як такого, що співвідноситься з старшинським. Автор, порушуючи ряд важливих тем, оминає визначення монастирських господарств, як особливої формації.

Одним із перших досліджень в сучасній історіографії була дисертація українського дослідника В'ячеслава Мордвинцева, присвячена темі церковно-вотчинного господарства у XVIII столітті²³. Дослідник залучив велику кількість джерел та досить добре описав тему формування монастирського господарства, сільськогосподарських промислів, та види відбування повинностей монастирськими підданими, але великою проблемою дослідження є використання марксистських підходів до вивчення історії Гетьманщини. Автор позиціонує монастир як інституцію, що експлуатує підлегле населення. Саме тому значна частина роботи присвячена темі «боротьби» підданих з монастирями. Окрема увага звертається на позитивні аспекти секуляризаційної реформи 1786 року. Простір для дискусії лишив погляд автора на монастирське господарство, як приклад феодальних відносин. Загалом, дослідник оминає тему взаємовідносин монастиря з підданими як взаємовигідний простір²⁴.

²⁴ Мордвинцев В. Государственные налоги и повинности монастырских крестьян Левобережной Украины в XVIII в.К, Знання, 1998. 182 с.

Серед сучасних дослідників цікаву точку зору висловлювала Оксана Прокоп'юк. Окремі розвідки присвячені механізмам та символіці набуття монастирями нового майна. На її думку, попри правові обмеження, представники світської влади продовжували «дарувати» духовенству майно задля дотримання статусної ролі правителів підконтрольного населення²⁵.

Темі правових особливостей функціонування монастирського землеволодіння присвячена дисертація Ольги Волощенко. Загалом авторка пише про існування особливого правового статусу церковного майна та механізми його набуття, управління. Виділяється пласт документів, якими могло стверджуватись право власності монастирів на землю²⁶.

Важливо згадати ряд досліджень про монастирські господарства на території Чернігівського полку. Важливою для порівняння є розвідка Олександра Тригуба про землеволодіння Борисоглібського монастиря²⁷. Близьке тематично дослідження Ігоря Кондратьєва про монастирське землеволодіння в Остерській сотні²⁸ та Дмитра Казімірова про Менську сотню Чернігівського полку²⁹. Про монастирські землеволодіння на Слобожанщині відомими є дослідження Олександра Кравченка³⁰.

Окрему вагу має дисертація Ірини Акименко, присвячена Троїцькому монастирю та його історії, господарству та культурно-просвітницькій

²⁵Прокоп'юк, О. Земельні пожертви гетьманів Православній церкві: мотиви та очікування/*Києво-Могилянський гуманітарний журнал* .2023.С. 169–191.

²⁶ Волощенко О. М. Право монастирської земельної власності на Лівобережній Україні (середина XVII - остання чверть XVIII ст.). дис. ... канд.іст.наук:07.00.01/ Інститут держави і права імені В.М.Корецького Національної академії наук України. 2008. 197 с.

²⁷ Тригуб. ОНові матеріали з історії Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря у другій половині XVIII ст./ Сіверянський літопис. 2015. №4. С.84-91.

²⁸ Кондратьєв І Монастирські маєтності на території Остерської сотні. URL: <http://erpub.chnpu.edu.ua/> (дата звернення: 15.05.2025)

²⁹ Казіміров Д.В Менська сотня у другій половині XVIII ст.: територія та природно-географічний потенціал Казіміров / Сіверянський літопис. 2022. № 5.С. 45-53. Казіміров Д. Монастирське життя у Менській сотні у другій половині XVII-XVIII с./Сіверянський літопис. 2022.№4. С.8-12.

³⁰ Кравченко О. Соціально-економічний розвиток слобожанських монастирів середини XVII – XVIII ст. Монастирське землеволодіння / Сіверянський літопис. 2010. № 4-5. С. 92-101.

діяльності. Попри те, що робота має виняткове історіографічне значення та цінна як фактологічна, вона має ряд недоліків. По-перше, дисертація структурно зачіпає різні аспекти діяльності монастиря. З одного боку, це демонструвало багатовекторність та складність дослідження монастирів як явища, проте розмиті тематичні рамки призвели до нечітко окресленої проблематики роботи.

Хоча господарство було описано як важлива частина діяльності монастиря, але постає для нашої уваги радше як контекст, у якому монастир представлений активним культурним осередком. Є опис документів про набуття монастирем нової власності.

Саме господарство сприймається радше в загальних рисах, як перелік тенденцій, характерних для монастирських господарств та регіону загалом. Інколи складно зрозуміти, чи йде мова про господарство саме Троїцького монастиря. Авторка контекстуально не розділяє тему організації побуту самої обителі від господарства підлеглих сіл. Слід зазначити, що відчувається відсутність детальної роботи над описаними джерелами та контекстом їхньої появи. Неодноразово присутні помилки у назвах, хронології та локалізації. Управлінню монастирським господарством дослідниця майже не приділяє уваги³¹.

Подібною тематично, але важливою для порівняння є дисертація Дмитра Гапоненка про Ніжинський Благовіщинський монастир³². Хоча автор також досліджує монастир як різнопланову інституцію, але розділ, присвячений господарству, містить хорошу структуру, добре описані механізми набуття власності. Приділена увага темі комунікації між монастирем та підлеглим населенням, особливо корисними були визначені

³¹ Акименко І. М. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (друга половина XVII-XVIII ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків. 2004. 217 с.

³² Гапоненко Д. Ніжинський Благовіщенський монастир (XVIII - початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. Чернігів. 2010. 223 с.

маркери повноважень архімандрита та економа. Автор висуває гіпотези щодо функціонування прикметних для монастирів промислів³³.

Існує обмаль досліджень, присвячених монастирському господарству на території Чернігово-Сіверщини. Більшість з наявних робіт присвячені історії монастирів як культурних, релігійних організацій. Темі господарства приділяється увага, але вона здебільшого стосується загальних особливостей організації монастирського господарства, складу майнового комплексу і. т. д. При тім більшість наявних досліджень пропонують погляд на господарство, з точки зору обителі. Натомість немає досліджень про функціонування монастирського господарства у певній місцевості. Слід зазначити, що історіографія оминає тему соціальних трансформацій у монастирських землеволодіннях.

1.2 Джерела. Неопубліковані

Основу дослідження складають неопубліковані джерела, переважно з Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Одним із найважливіших для дослідження є фонд 163 Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря, який містить широкий спектр документів, що стосуються управління Перелюбською волостю³⁴.

До цього фонду входять універсали гетьманів. Наприклад, універсали Івана Скоропадського та Данила Апостола, які підтверджують права монастиря на володіння Перелюбом. Представлена велика кількість джерел майнового характеру, наприклад купчі записи, господарчі описи, судові документи ітд.

Ці документи дозволяють дослідити процеси приєднання земель, встановлення повинностей і конфлікти з місцевими жителями.

Важливим джерелом є «Рум'янцевський опис» Ф.57 який містить детальні статистичні дані про майновий стан жителів Перелюбської волості

³³ Там само. С. 134

³⁴ ЦДІАК України. Ф.163. Оп. 1. Спр. 4, 5, 9, 10, 15, 17, 34, 35, 36, 38, 53, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 94, 96, 97, 105, 106, 107, 127

станом на 1767 рік. Опис включає інформацію про кількість дворів, заняття жителів, а також структуру монастирського господарства³⁵.

Використані справи Фонду 51 «Генеральної військової канцелярії». У даному фонді представлені різні джерела, які дотичні до теми монастирського господарства у Перелюбській волості. Перед усім корисними були справи щодо приведення до монастирського підданства стрільців села Перелюб. Важливі матеріали про земельні надання Троїцькому монастирю, зокрема, судова справа з Романом Чумаком, щодо права власності на рудню та гуту³⁶.

У цьому фонді містяться компути та ревізії, які надають інформацію про соціальний статус жителів Перелюбської волості, зокрема, про трансформацію статусу стрільців і козаків у монастирських підданих. Ці документи дозволяють простежити монастирську діяльність, спрямовану на створення соціальних рамок для населення волості, залучаючи до виконання повинностей різні групи населення. Ревізії дозволяють говорити про кількість місцевого населення, майновий стан, подекуди майнові та соціальні ідентичності³⁷.

У роботі використані джерела 206 фонду «Новгород-Сіверського намісництва». Представлені дві справи про конфлікт Троїцького монастиря з відкупником Іваном Кричевським щодо невиконання останнім умов контракту³⁸.

1.3 Опубліковані джерела

В процесі дослідження було використано збірник документів упорядкованих чернігівським дослідником Ігорем Ситим «Мазепину книгу»: опис колишніх маєтностей Мазепи з вміщеним переписом населення, відомостями про підлеглисть села Перелюб та його інфраструктуру³⁹.

³⁵ ЦДІАК України. Ф.57. Оп. 25. Арк. 850- 1050.

³⁶ ЦДІАК України Ф.51.Оп.3.Спр.9746

³⁷ ЦДІАК України Ф. 51. Оп 3. Спр 19252

³⁸ ЦДІАК України. Ф.206. Оп 3.Спр. 562

³⁹Мазепина книга / Упоряд І. Ситий . Чернігів, 2005.

Важливими для дослідження були археографічні видання: ревізії Чернігівського полку 1713⁴⁰, 1732⁴¹ років а також присяга 1718⁴² року.

Цінне значення має видане «Генеральне слідство про маєтності Чернігівського полку»⁴³ 1729 року, що містить ряд важливих вказівок щодо господарчих особливостей досліджуваної місцевості та деталей хронології.

Певну роль грає «Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717-1767 гг.)»⁴⁴, який містить важливі згадки про економічне життя регіону.

Варто згадати археографічне видання «Переписних книг»⁴⁵ 1666 року, які дозволили дослідити історію зміни адміністративних меж та господарчу історію регіону.

Надзвичайно важливим є здійснений Опанасом Шафонським «Опис Новгород-Сіверського намісництва». У ньому описані важливі відомості про господарство жителів Перелюбської волості, яка ще належала Троїцькому монастирю⁴⁶.

Цінними для дослідження виявились збірники опублікованих документів «Сіверщина за гетьманських часів», упорядковані Юрієм Мицик. У збірнику опубліковані джерела з церковної історії, господарства Чернігівського полку. Частина документів стосується Троїцького монастиря та Перелюбської волості зокрема⁴⁷.

Загалом джерельна база дозволяє здійснити належне дослідження з фокусом на мікрорівнях і певною мірою обмеженому географічному просторі.

⁴⁰Переписи Чернігівщини 1638 та 1713 років. Ревізія посполитих Чернігівського полку 1713 року. Подимний реєстр Чернігівського воєводства 1638 року . /упоряд І. Ситий С. Горобець. Кам'янець-Подільський, 2022.

⁴¹Ревізія Чернігівського полку 1732 року / упоряд І. Ситий, С. Горобець. Чернігів, 2014.

⁴²Присяга Чернігівського полку 1718 року/ упоряд. І.Ситий. Кам'янець-Подільський, 2018.

⁴³Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729–1730 г. Чернигов, 1908.

⁴⁴Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717-1767 гг.) Киев, 1897.

⁴⁵Переписні книги 1666 року. /упоряд. В. Романовський.Київ,1933.

⁴⁶ Шафонський О.Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1788 pp.) К,ВУАН, 1933.- 447 с.

⁴⁷ Сіверщина гетьманських часів. Т. 4: 1741 р. – кінець XVIII ст / Упоряд. Ю. Мицик, І. Тарасенко Чернігів, 2022. 358 с.

Розділ 2. Особливості приєднання та управління Перелюбською волостю Чернігівським Троїцьким Іллінським монастирем в перші десятиліття XVIII століття

2.1 Проблема приєднання та функціонування монастирського господарства 1709-1727 роках.

Набуття і втрата православними монастирями матеріальних благ залишається однією з найістотніших проблем історії Лівобережної Гетьманщини. На майнове становище монастирів могли впливати, як правові рамки, зумовлені прагненням світської влади унормувати питання права на землю, так і політичні обставини.

Приєднання Чернігівським Троїцьким Іллінським монастирем Перелюбської волості складно пояснити як подію, обмежену лише одним роком. Перехід у розпорядження цілого господарчого комплексу та спільноти людей з спільним бекграундом відбування повинностей до гетьманського двору, а отже, й існування окремих соціо професійних ідентичностей, як стрілецтво⁴⁸ змушує дивитися на події після 1709 року, як тривалий процес укріплення влади монастиря, створення нової конструкції взаємозв'язків та контролю цього простору. Певну роль, звичайно, гратиме й осмислення цього приєднання, де спільнота мусила відбувати повинність не лише з практичних міркувань, але й виходячи з образу минулого, де протиставлення козак — посполитий мало визначене ідейне забарвлення. Бути козаком—це означає претендувати на статусну роль привілейованої частини соціуму, яка можливо й не повноцінно, але нагадувала шляхту Речі Посполитій.

Про контекст, який міг передувати передачі у владу Чернігівського монастиря Перелюбської волості, відомо небагато. Перелюб належав до Батуринського замку і його жителі відбували відповідну повинність до гетьманського двору часів Івана Мазепи⁴⁹. Попри те, що джерел із цього

⁴⁸ Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: 'курінчики', 'стрільці', 'протекціанти', 'дворяни' etc./Соціум. Альманах соціальної історії. 2008. № 8 .С.185

⁴⁹ ЦДІАК України. Ф.51. Оп.3. Спр.2973 . Арк 20.

приводу обмаль, але помітна неузгодженість датування та приводу передачі володіння. В «Мазепиній книзі» 1726 року зазначається, що монастир отримав село Перелюб 1708 року, але зазначається, що село було подароване Іваном Скоропадським. Універсал Скоропадського датований 1709 роком⁵⁰. У «Справі про приведення у підданство стрільців села Перелюб» 1739 року передача датована, відповідно до згаданого універсалу⁵¹. Втім дуже цікава згадка присутня в листі митрополита Сибірського і Тобольського Атонія Стаховського до Чернігівського єпископа Іродіана Жураковського. В цьому листі розповідається про те, що Лазар Баранович передав Троїцькому монастирю у тимчасову владу село Козел біля Чернігова для будівництва Троїцької церкви. Проте архімандрит монастиря Лаврентій дуже довго тримав у підданстві жителів села Козел, поки його не відібрали, натомість: «... не получивши, обіт принял от гетмана Мазепы вмісто Козла Перелюб, которий и дан был потом от гетмана и держал монастыр Троицкий доселі...». Відразу мусимо зазначити, що жодних інших згадок про подібні кроки Івана Мазепи відсутні, а отже, лишається переглянути інші документи, видані гетьманською владою⁵².

Протягом першої половини XVIII століття монастирська влада не просто має в своєму розпорядженні визначений перелік гетьманських універсалів, але й періодично використовує їх у ситуаціях, коли необхідно доводити своє право на володіння. Вони корисні нам задля реконструкції перших років з моменту, коли Троїцький монастир починає володіти Перелюбом. Загалом іде мова про чотири універсали. Три з них видані Іваном Скоропадським та один — Данилом Апостолом, хоча останній торкається періоду, коли вже наявний більш широкий перелік джерел.

⁵⁰ ЦДІАК України Ф.163. Оп. 1. Спр.103. Арк.3.

⁵¹ ЦДІАК України.Ф.51.Оп.3.Спр.2973 . Арк 20.

⁵² Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII—XVIII ст. Сіверянський літопис. 1997. №1-2. С. 111-112.

Вочевидь, особливу увагу потрібно звернути на універсал, виданий 22 січня 1709 року гетьманом Іваном Скоропадським. У ньому йде мова про надання в підданство до Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря: «Перелюб, слободу Білошицкую, Прибил, село Елинь з озерами до оного Елина належачими» та четвертої частини села Познопали Ройської сотні яка за власні гроші була придбана «законниками обители Святотроецкой Іллинской». Місцеві посполиті жителі мусили «отбувати послушенство». Окрема роль належала озерам біля Єліно, адже іде мова про перелік водойм, у яких стрільці села Перелюб раніше мали можливість ловити рибу. В цьому випадку прибуток від ловлі риби мав отримати монастир. Згадка про попередню передачу у підданство Мазепою відсутня⁵³.

Наступний відомий нам універсал виданий через п'ять років — 23 червня 1714 року. Універсал стосується виробництва дьогтю. «Поволиваемо з дьогтярень в пущі перелюбської будучіх дьогтярною повинность до монастира Іллінского Черниговского одбирати...»⁵⁴, тобто монастир закріплював за собою право на збирання податку з місцевих дігтярень. Варто зазначити, що цей універсал вперше вказує на особливе значення Перелюбської пущі, як частини значного господарчого комплексу, контроль над яким означав спроможність власника загалом контролювати ресурс у підвладному селі. Не дивно, що вже наступного 1715 року Іван Скоропадський видає новий універсал про заборону спустошувати Перелюбську пущу⁵⁵. Насамперед це стосується рубання дерев на її просторі, хоча разом з дігтярським промислом можна сприймати ці свідчення, як поширення контролю монастиря на зайняті угіддя. Важливо, що саме цей універсал є відповіддю на прохання архімандрита Германа Кононовича, тобто ствердження кордонів відбувається за сприяння світської еліти, де Іван Скоропадський виступає як протектор. Предметно, що в цих універсалах ще

⁵³ ЦДІАК України Ф.163. Оп. 1. Спр.103. Арк.3.

⁵⁴ Там само. Арк.4.

⁵⁵ Там само. Арк.6.

зберігається риторика, яка посиляється на період, коли волость належала до гетьманського двору: «здавна за антецесоров наших когда была помянутая пуца до двору гетманского належная никто в оную неміл волного уезду...»⁵⁶. Тобто за даних умов, коли інститут гетьмана зберігається, то й він виступає, як гарант збереження права володіти набутою волостю. З березня того ж таки року збережений лист Івана Скоропадського до Германа Кононовича, де він згадує виданий універсал, ми дізнаємось також про окремий лист до чернігівського полковника, який зобов'язував останнього не збирати «покуховного» податку з монастирських шинків у селах Яриловичі, Кучиновці та Перелюбі⁵⁷. Привілей не поширювався на козаків, яких у Перелюбі було обмаль, окрім родини Олексія Самотуги, син якого Павло займався винокурінням⁵⁸, навіть на цьому рівні можна припустити, що подібний захід потенційно мав сприяти статусу монастиря, як сили, з якою варто співпрацювати.

Варто згадати універсал Данила Апостола 1729 року, який, подібно до попередніх, викликаний проханням архімандрита Германа Кононовича. Хоча слід відзначити, що цього разу спілкування між архімандритом і гетьманом має ще більш формальний вигляд, у порівнянні з часами гетьманування «антецесора». Прохання про підтвердження універсалів було презентовано не архімандритом, а намісником⁵⁹ Ігнатієм. Але в будь-якому випадку універсал Апостола стверджував право монастиря на відбування повинність дігтярами, захист Перелюбської пуці та нагадуванням щодо інших обов'язків посполитих. Щодо останнього пункту вирінає цікава заувага, яка, зазвичай, не має надмірного значення, адже декларує сталий стан речей щодо «козаковъ, которіи при своих волностях міют быть заховани ненарушно»⁶⁰. Якщо у

⁵⁶ Там само. Арк.10

⁵⁷ Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII—XVIII ст. Сіверянський літопис. 1997. №1-2. С. 107

⁵⁸ ЦДІАК України Ф.51 Оп. 3 т 1. Спр. 7105. Арк. 6

⁵⁹ ЦДІАК України.Ф.51.Оп.3.Спр.2973 . Арк 25

⁶⁰ ЦДІАК України Ф.163. Оп. 1. Спр.103. Арк.8.

випадку згаданого Олексія Самотуги ці речі є засадничими щодо його права не відбувати повинність, то для решти жителів волості питання соціального становища залишалось відкритим та дискусійним.

Про перші десятиріччя обмаль згадок, проте все ж вимальовується цікава картина. По-перше, можна припустити, що спочатку в монастиря не було локальних інструментів контролю над жителями, себто людини, яка управляла на місці. Аргументом на користь цього може слугувати пізніша згадка, що «настоящих прикажчиков в том селе мало имілось»⁶¹. Це витримка зі справи 1746 року, пояснювали, що Олексій Самотуга уникнув відбування повинності і став козаком через відсутність «прикажчика». Втім, уже 1726 року в «Мазепиній книзі» про становище колишніх володінь гетьмана Івана Мазепи свідчив ієромонах Ігнатій Леонт'єв, «которой учреждень от оногo мнстры над вотчинами городничим», проте уточнюється що городничим він призначений «не в давних временах»⁶². Тобто в нашому полі зору опиняється посада «городничого».

Здебільшого ця посада присутня в системі міського самоврядування, проте в цьому випадку термін **городничий** застосовується щодо управління сільською місцевістю. У випадку Перелюбської волості городничий згадується неодноразово, проте в специфічному контексті. Наприклад, в універсалі 1716 року Олексію Самотузі, виданому гетьманом Іваном Скоропадським, згадується «городничий Носовский якому відати належить», що за Самотугою закріплюється козацький ґрунт та відповідне соціальне становище⁶³. Власником села Перелюб був Троїцький монастир, отже, цей момент був особливо важливим саме для нього. Йде мова про село Носівка Синявської сотні, яке належало тому ж таки Троїцькому монастирю⁶⁴. Слід зазначити, що в згаданому листі Іван Скоропадський обіцяє, що «всяк, хто будет через греблю

⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 1-3.

⁶² Мазепина книга / Упоряд І. Ситий . Чернігів, 2005. С.215.

⁶³ ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 9. Арк.1.

⁶⁴ ЦДІАК України.Ф.51.Оп.3.Спр.2974 . Арк 10.

вашой превелебности Носовскую спускати свої плити, чинил без отмови в гаченю оної помощ...»⁶⁵. В окремій справі 1738 року щодо конфлікту біля села Кучинівка фігурантом виступав «отець городничий Носовский⁶⁶», що нібито брав участь у грабежі, приставка «отец» дозволяє зробити висновок, що це людина з церковного середовища. В межах справи про приведення у підданство стрільців села Перелюб представниками Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря були «повіренние Іеромонах Генадій да монах Іосиф городничий Носовський...»⁶⁷. Тобто цей уривок підтверджує, що монах міг бути городничим. Складно зробити вичерпний висновок щодо того, яким був механізм управління. Можна припустити, що в повноваження городничого Носовського могло входити управління Перелюбською волостю. На користь цього свідчить географічна близькість села Носові Млини Синявської сотні (назви Носівка та Носові Млини існують паралельно) до Перелюбської волості Киселівської сотні.

Відомо, що 1726 року монастирська волость тривалий час не збирала податки: « А нине на оной монастирь денежных и хлібных зборов не збирается... за оскуданиемь того села и деревень обывателей...». Невідомо, які податки збирав монастир перед цим, окрім податку з бортей «медовая дан по двадцати по три пуда меду сирца на годь». Замість податку посполиті мусили виконувати роботу на користь монастиря, хоча і не вказаний конкретний вид робіт⁶⁸.

На 1726 рік вже існує «новопостроенная слободка Троецкая». Зазначається, що вона заснована за шість років до перепису. На той момент вона також не сплачувала податку а її жителів виконували роботу монастирю⁶⁹.

Окремо слід згадати про «Фундушъ Кононовича на третью часть млина» 1715 року, де архімандрит Герман Кононович дозволяє жителям Саві та Карпу

⁶⁵ ЦДІАК України Ф.163. Оп. 1. Спр.103. Арк.4.

⁶⁶ ЦДІАК України.Ф.51.Оп.3.Спр.2974 . Арк .12.

⁶⁷ ЦДІАК України.Ф.51.Оп.3.Спр.2973 . Арк 5.

⁶⁸ Мазепина книга / Упоряд І. Ситий . Чернігів, 2005. С.215.

⁶⁹ Там само. С.215.

Рябченку за свій рахунок збудувати млин та греблю на річці Слот⁷⁰. Монастир мав натомість отримувати частину прибутку. Це демонструє спробу монастирської влади співпрацювати з місцевими жителями та створювати джерела для власних прибутків.

У контексті цього підрозділу можна зробити певні підсумки. Приєднання Перелюбської волості до Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря було поступовим і складним процесом, який почався після 1709 року.

Основними документами, які підтверджували права монастиря на володіння волостю, були універсали, видані Іваном Скоропадським та Данилом Апостолом. Ці документи давали монастирю право збирати податки та управляти ресурсами (озерами, лісами, дьогтярнями).

Монастир поступово встановлював контроль над місцевими жителями через впровадження податкових зобов'язань та робочих повинностей.

Було відзначено особливе становище козаків у Перелюбі. Вони зберігали свої права і були звільнені від деяких повинностей, що відрізняло їх від інших жителів.

Спочатку в монастиря не було достатньо інструментів для ефективного управління волостю. Можна припустити, що проблеми виникали через складність комунікації з монастирем. Монастирським господарством керував «городничий».

Монастир використовував різні джерела прибутку, зокрема риболовлю, дьогтярні, лісові ресурси. Було також створено млини, які приносили частину доходу монастирю.

Досвід Чернігівського Троїцького монастиря можна співвідносити з Ніжинським Благовіщенським монастирем. По-перше, монастир суттєво збільшує свій господарський комплекс у часи гетьманування Івана Скоропадського. Одним із найпоширеніших інструментів набуття власності

⁷⁰ Плохинский М. Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины: Бобровники и стрельцы/Сборникъ Харьковского историко-Филологического общества. Харьков, 1891 С.50

були гетьманські універсали, що мусили стверджувати становище обраних маєтностей. По-друге, монастир змушений співпрацювати з місцевими жителями. Наприклад, Ніжинський Благовіщенський монастир також використовував практику залучення місцевих жителів до заснування млинів поділяючи прибуток. Прикметно, що подібна співпраця закінчилася конфліктом з приводу права власності на млин. Характерно, що Ніжинський монастир намагався купувати майно неподалік від Ніжина, аби підтримувати безпосереднє управління. Натомість Перелюбська волость відрізняється віддаленістю⁷¹.

2.2 Перелюбська волость як частина гетьманського двору Данила Апостола

Протягом XVIII століття можна спостерігати тривалі секуляризаційні процеси на сході Європи. Особливо це характерно для російського імперського простору, де церковне життя все більше залежало від держави. Процес, виразником якого було утворення Синоду 1721 року, поволи призвів до Секуляризаційної реформи 1764 року. Внаслідок реформи скасували ряд монастирів, реквізували частину церковного майна. На території Гетьманщини секуляризаційна реформа реалізована вже 1786 року. З цієї точки зору, монастирське господарство почасти варто сприймати як елемент широкого зазначенням явища Гетьманщини. Загалом, попри історіографічний наратив, що ініціатором секуляризаційних реформ була імперська влада, постає проблема мотивацій еліти Гетьманщини, яка займала неоднозначну позицію щодо становища монастирів⁷².

У цьому дослідженні я неодноразово буду повертатися до спроб продемонструвати монастирське господарство як окрему економічну структуру. Разом з обранням на гетьманство Данила Апостола відновив своє

⁷¹ Гапоненко Д. Ніжинський Благовіщенський монастир (XVIII - початок XX ст.): дис... канд. Іст. Наук: 07.00.01/Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г Шевченка. Чернігів.2010. С. 89

⁷² Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. Прага, 1926. С. 177

існування гетьманський двір. Останній, як економічна інституція, не лише працював паралельно, але й став конкурентом монастиря.

Період гетьманування Данила Апостола обраний не лише для простеження тенденцій у визначених хронологічних рамках. Значною мірою розмова буде направлена на комплекс заходів, вжитих Данилом Апостолом та його оточенням. На становище монастирів будуть впливати, як опосередковані секулярні заходи, так і локальні події, пов'язані зі спробами гетьмана відновити рангові маєтності. У цьому підрозділі я зверну увагу на секуляризаційні процеси першої половини XVIII століття та проблему гетьманських рангових маєтностей. Тематична вибірка зумовлена специфічним досвідом Перелюбської волості, яка належала Троїцькому монастирю та водночас раніше належала гетьманському двору у Батурині. Відтак, досвід цієї місцевості є важливим для розуміння різних факторів, які могли впливати на становище території та соціальну приналежність її жителів.

Важливо звернути увагу на конфлікт Данила Апостола з церковною владою. Приводом стало додавання рішення до нових «Решительних пунктів» про заборону скуповування монастирями козацьких земель. У підсумковому варіанті пунктів міститься зауваження:

Въ Малой Россіи монастирямь обритаючимся, попам и всяким чина духовнымъ людъм казачихъ земель, кгрунтов и никакихъ угодьй не куповать, и казакамъ и всякого чина мѣрскимъ людьми имъ не продавать, и не закладывать, и въ поминовение вкладомъ и никакими здѣлками не давать и не укреплять⁷³.

Також зауважувалося, що пожертви від жителів мають прийматися лише в грошовому вигляді для того, аби монастирі не могли отримувати землі у вигляді пожертв. Це уточнення дуже важливе: загалом подібне було раніше, та цього разу справа радикалізувалася. Наприклад, у «Переяславських статтях» Івана Самойловича та пізніших «Коломацьких статтях» Івана Мазепи було обмеження на розширення кількості підданих монастирів⁷⁴. Проте, за спостереженнями дослідниці Ірини Акименко, обмеження порушувалося

⁷³ Крупницький. Б Гетьман Данило Апостол та його доба. Авґсбург, 1948. С. 66

⁷⁴ Там само. С. 74

самими гетьманами. У своєму дослідженні про Троїцький монастир вона пояснювала поступливість світської влади небажанням ворогувати з монастирями, що нібито сприяло «приборканню народних мас». Відчувається вплив радянської історіографії на оцінку стосунків між світською та церковною владами, але цей приклад демонструє складність питання та неможливість дати одне формальне визначення явищу, з яким дослідники мають справу⁷⁵.

Інший підхід до питання пропонує дослідниця Оксана Прокоп'юк. На її думку, надання земельної власності гетьманами або старшиною було виразником їхньої статусної ролі як влади. Подарунки могли мати символічний підтекст та демонструвати угоду з монастирем, який натомість мав молитись за жертводавця. З політичної точки зору, подарунки монастирям сприймались, як окреслення кордонів гетьманської влади⁷⁶.

Але все-таки важливо визнати, що протягом тривалого часу монастирське землеволодіння стало вагомим конкурентом старшинському. Протягом гетьманування Богдана Хмельницького понад 17% земель Гетьманщини опинились у власності монастирів. Упродовж другої половини XVII та початку XVIII століття монастирі змогли компенсувати володіння, які були втрачені внаслідок подій Руїни⁷⁷. Уявлення про співвідношення дає генеральне слідство про маєтності 1729 року. За спостереженнями М. Слабченка, на початку XVIII століття у Київському полку, де була найбільша кількість монастирів, монастирськими вважались 62% земель. Найвищий відсоток фіксований у Чернігівському полку — 68%. Натомість у Переяславському полку монастирям належало 26%, що вирізнялося разом із

⁷⁵ Акименко І. М. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (друга половина XVII-XVIII ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків. 2004. С. 150

⁷⁶ Прокоп'юк, О. Земельні пожертви гетьманів Православній церкві: мотиви та очікування/*Києво-Могилянський гуманітарний журнал*. 2023. С. 169–191.

⁷⁷ Там само. С.174

рештою полків, де монастирі представлені ще менше⁷⁸. Диспропорцію помітив Вадим Дядиченко та в своїй книзі підсумував, що значне монастирське володіння прикметне для північних полків Гетьманщини⁷⁹. Слушне зауваження зробила Оксана Прокоп'юк з приводу того, що Чернігівська єпархія зазнала менших руйнувань та містила на своїй території адміністративні центри⁸⁰, а отже, могла бути цікавою, з точки зору земельного фонду.

Певним викликом можна вважати систематизацію повідомлень про збагачування монастирів. Вище було згадано про дарунки, як один з інструментів набуття нового майна. Окрему категорію складають джерела, які описують конфлікти між монастирем та старшиною або місцевими жителями. Прикметними будуть поширені справи про купівлю монастирем земель, перехід до нього у підданство та різноманітні конфлікти, які потенційно могли мати різне підґрунтя, але загалом сигналізували про зазіхання монастирів на «отчизну» місцевих посполитих.

Відомо про випадки, коли козаки продавали свої землі (тобто козацькі ґрунти, що мали забезпечувати можливість відбувати козацьку службу) та переходили в підданство до нового власника. Багато специфічних згадок наводить у своїй роботі Венедикт М'якотін. Зокрема, у 1736 році Василь Колодченко, через «крайню нужду та убожество», продав Батуринському монастирю свій «плац» і розпочав виконувати монастирську повинність⁸¹. Ближчою тематично є згадка 1733 року про кількох посполитих с. Грабова, яке було у підданстві Троїцького монастир. Вони засвідчували, що за п'ятдесят років до того їхні предки продали монастирю частину своїх земель за 200

⁷⁸ Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Ч.– 1. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв. Киев, 1925. С.45

⁷⁹ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. Київ, 1959. С. 50

⁸⁰ Прокоп'юк, О. Земельні пожертви гетьманів Православній церкві: мотиви та очікування/Києво-Могилянський гуманітарний журнал .2023.С. 169–191.

⁸¹ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в .Прага,1926. С.87.

рублів. Подібно до цього, жителька та козачка села Будище Чернігівського полку продала свою частку млина та землю Рихлівському монастирю. У короткому підсумку є джерела, які фіксують добровільний перехід козаків та посполитих у підданство до монастирів. Причому особливу роль грала практика продажу, потенційно зумовлена різним контекстом майнового характеру.

Водночас існували й випадки насильницького примусу до виконання повинностей. Наприклад, жителів села Пекурівці Городницької сотні жорстоко побили та тримали в заручниках люди Андрія Борковського через їхнє прагнення зберегти козацьке звання. Щодо територіальних суперечок, то можна згадати випадок, який стався між Переяславським монастирем та жителями навколишніх сіл: коли вони заснували село Журавку та ряд хуторів на території, яку козаки з містечка Яготин вважали своїми, козаки просили звільнити від цих хуторів степ. Хоча слід відзначити, що монастир саме в цьому випадку переміг, зберігши власність на новозбудовані хутори. Схожа ситуація виникла з Гамаліївським монастирем, у якого виник конфлікт з посполитими жителями села Маків Ніжинського полку. Справа дійшла до Генерального військового суду, проте закінчилася не на користь монастиря, бо на той момент ґрунти були підтвержені як власність вже іншого старшини⁸².

Подібних випадків було достатньо, щоб говорити про певну тенденцію, яка, хоча й могла мати різні відтінки, завжди призводила до подібних наслідків. Таким наслідком виявлялось розширення земель та підданих у монастирів. Вочевидь, що земельні конфлікти — це справа типова для Гетьманщини. Сперечатися на рахунок права на власність чи примушувати до підданства міг хтось з козацької старшини, прикладів чому насправді досить багато. Себто не можна формувати надмірного упередження про «експансію» монастирів, але помітна своєрідна тенденцію.

⁸² Там само. С. 80, 98

Проблема полягала у тому, що монастирі склали конкуренцію старшинському землеволодінню. На думку В. Мякотіна, перехід багатьох козаків у монастирське підданство було пов'язане з небажанням відбувати козацьку службу, що буде резонувати з подіями російсько-турецької війни, яка розпочнеться невдовзі після смерті Данила Апостола⁸³.

Підсумовуючи ці спостереження, зазначу, що різні стратегії набуття монастирями власності дозволяли обходити формальні обмеження, які стверджувалися гетьманською владою. Натомість, окрім звичної практики дарування, козацькою елітою могли бути задіяні методи купівлі, грабежу та зміни соціального статусу місцевих жителів.

З приводу нововведень Данила Апостола, то дуже цікаво та красномовно висловився сибірський та тобольський митрополит Антоній Стаховський у листі до Іродіона Жураковського:

Здавна, вижу, козаки своего держатся отченаша. Которого бідного нікогось купчика стрівши на дорозі, с товаром ідучого, учили: «Отче наш, конь наш, воз наш, хомут наш, товар наш и проч.». Так і тепер того ж держатся. Все сказуют наше⁸⁴.

Представниками церковної влади економічні обмеження були сприйняті негативно, а козаки прирівнювалися до грабіжників.

У цьому ключі слід згадати про адресата цього листа Іродіона Жураковського. Іродіон Жураковський — це Чернігівський архієпископ, який, після обрання гетьманом Апостола, вступив з ним у конфлікт, пишучи велику кількість листів та скарг з приводу обмежень прав духовенства. Це дуже важливо, адже саме у листі до нього, цитований вище Антоній Стаховський, міркує про право власності на село Перелюб. Помітно, що така тематика буде зберігатися в інших його листах. Тому складається враження, що земельне питання і справді було дуже важливим та актуальним. На рахунок Іродіона Жураковського, важливо відзначити неймовірну кількість скарг на нього протягом гетьманування Данила Апостола. Скарги могли мати різний характер

⁸³ Там само. С.66

⁸⁴ Сіверщина гетьманських часів. Т. 3: 1726-1740 рр. / Упоряд. Ю. Мицик, І. Тарасенко. С.80

і підгрунття. Наприклад, є сюжети про особисті конфлікти, образи, пограбування та примушування до монастирського підданства. Подібних справ настільки багато, що була створена окрема комісія щодо розслідування природи цих конфліктів. Багато з цих справ були опубліковані. Принаймні, на основі вибірки опублікованих джерел, складається враження, що гетьмана сприймали, як фігуру, що може вплинути на вирішення ситуації⁸⁵.

Обрання гетьманом Данила Апостола мало символічний характер, адже означало відродження уряду гетьмана як повноцінного інституту. Уряд гетьмана подібно до інших старшинських передумовлював наявність сталого переліку рангових володінь. Якщо згідно з Березневими статтями 1654 року за гетьманом закріплювалось Чигиринське староство та Гадяч, то, з розвитком гетьманату, на Лівобережжі формувался маєтковий комплекс, який, хоча й змінювався, але мав базовий перелік володінь, чітко окреслений у часи Івана Самойловича та Івана Мазепи. Проте він суттєво зменшився за Івана Скоропадського, почасти через передачу Почепської, Ямпільської та Батуринської(!) сотень у власність Олександра Меншикова. Після смерті Івана Скоропадського гетьманський маєтковий комплекс припинив існування⁸⁶.

Загалом, на час обрання гетьманом Данила Апостола, проблемою було те, що більшість колишніх гетьманських маєтностей лишалися у приватній власності.⁸⁷

Збережений опис гетьманських володінь 1730 року. На той момент до нього належала традиційна гетьманська маєтність Гадяцький Ключ. Окрім того, внаслідок тривалих судів, гетьману вдалося повернути маєтки, які привласнила вдова попереднього гетьмана Анастасія Скоропадська.⁸⁸

Пізніше Данило Апостол просив в імператриці також Ропську волость, Євмінку, Рудьківку, Биківську волость та, що дуже важливо, — Шептаківську

⁸⁵ Там само С 66, 78, 97

⁸⁶ Васильєва О. Стрільці в структурі козацького стану (друга половина XVII – XVIII ст.)/Гілея. 2011.№ 52.С. 185–95.

⁸⁷ Крупницький. Б Гетьман Данило Апостол та його доба, Авгсбург, 1948. С. 70

⁸⁸ Там само. С. 78

волость. Остання, за спостереженнями дослідниці Ольги Васильєвої, приносила найбільшу кількість прибутків серед інших гетьманських володінь⁸⁹. Та загалом, навіть в часи гетьманування Івана Мазепи, вона мала важливе господарче значення⁹⁰.

Для Данила Апостола відновлення гетьманських рангових володінь було викликом. У цьому контексті, вочевидь, слід згадати про його спроби перенесення гетьманської резиденції до Батурина. Гетьман писав прохання в Петербург та мотивував це місцевою традицією та географічною зручністю. Вочевидь, на противагу Глухову, який знаходився майже на кордоні з московськими землями, Батурин міг бути зручним для комунікації та мати достатню кількість будівельних матеріалів⁹¹.

Для узагальнення можна зробити наступні висновки. По-перше, за часів гетьманування Данила Апостола відбувається конфлікт між козацькою та церковною владою, що був зумовлений заборонаю монастирям набувати нову землю чи підданих. По-друге, гетьман намагався відродити комплекс рангових володінь та мав наміри перенести резиденцію до Батурина.

Обидва фактори важливі для дослідження того, що відбувалося в Перелюбській волості. Адже, по-перше, це монастирське господарство, а по-друге — колишня гетьманська маєтність. Якщо перший фактор міг впливати опосередковано, то другий створював підґрунтя для конфлікту інтересів між Данилом Апостолом та Чернігівським Троїцьким монастирем.

Безумовно, слід зазначити, що Перелюб був не просто віддаленою власністю, яка подекуди могла приносити прибуток, але й вагомою частиною господарчої системи в Батурині. В межах прикметної справи про приведення у підданство стрільців села Перелюб Троїцькому монастирю місцеві жителі свідчили, що частина з них не лише відбували звичну стрілецьку повинність,

⁸⁹ Васильєва. О. Двір гетьманів Лівобережної України у 1663 – 1734 рр: дис... канд. Іст. Наук: 07.00. Київський Національний Університет імені Тараса Шевченка. Київ, С. 104

⁹⁰ Там само. С.142

⁹¹ Там само. С.86

тобто полювали дичину та ловили рибу, але й на возах до Десни транспортували дрова, будівельний матеріал, який міг використовуватися для розбудови Батурина: «совокупно яко то на возъ до Десни и в Батуринъ до Двору гетманского всяку надобную деревню воживали...»⁹². Тема функціонування гетьманського двору часів Мазепи заслуговує окремого дослідження. Наважуся також згадати сюжет, описаний Олександром Лазаревським, про будівництво в Батурині резиденції Кирила Розумовського. Управитель дуже довго не міг знайти якісний будівельний матеріал, поки його не знайшли у Перелюбській пуші та придбали у монастирського управителя. Вочевидь останній приклад маніпулятивний, але він залишає уявлення про специфіку функціонування гетьманського двору, різні землеволодіння могли бути потрібні саме через ресурси, які там знаходились⁹³.

Як описано раніше, Перелюб був переданий гетьманським універсалом монастирю за часів гетьманування Івана Скоропадського. З цієї точки зору, Данило Апостол не мав повноцінних підстав забрати волость у монастиря, адже протягом гетьманування «антецесора» село уже не належало гетьману. Складається враження, що Перелюбська волость продовжувала сприйматися, як територія, на яку гетьман може потенційно претендувати.

Попередньо слід зауважити, що джерела дозволяють досить уривчасто подивитися на діяльність гетьмана в цій місцевості. Складається враження, що не всі розпочаті процеси могли бути завершені через смерть Данила Апостола.

Першим та дуже важливим моментом, про який буде йти мова, це виокремлення групи стрільців. В історіографії відомі сюжети про функціонування місцевої стрілецької групи, що викликало специфічну дискусію. Олександр Лазаревський⁹⁴ розглядав історію перелюбських стрільців, як прагнення козаків захистити своє соціальне становище. Натомість

⁹² ЦДІАК України. Ф.51. Оп.3. Спр.2973. Арк. 10

⁹³ Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625—1760). Киев, 1891. С. 16

⁹⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Киев, 1888, 522 с.

Венедикт М'якотін⁹⁵ дивився на стрільців, як на посполитих, що користувались кризовими явищами в соціальній структурі Гетьманщини..

Тема соціального становища та походження стрільців села Перелюб розглянута в моїй попередній курсовій роботі. Дослідження дозволило продемонструвати, що кожна родина, представлена в місцевій стрілецькій групі, могла мати різне походження, майнове становище та причетність до козаків як соціальної верстви. Також виникли сумніви з приводу того, що місцеві жителі сприймали «стрілецтво», як повноцінний промисел, який мусив забезпечити їхнє існування. Їх об'єднував спільний досвід служби на користь Батуринського замку, який стверджував привілейоване становище для стрільців. Останній фактор призводив до того, що проблему стрілецтва потрібно сприймати не лише в межах парадигми козаки-посполиті⁹⁶. Натомість йде мова про виникнення різних соціо професійних груп, серед яких стрілецтво займало окреме місце з власними специфічними особливостями⁹⁷.

На основі окреслених міркувань припускаю, що для місцевих жителів служба гетьману та відповідні статусні моделі могли бути важливішими, ніж причетність до стрілецької традиції. Для жителів села Перелюб першочергово важливими були проблеми стосунків між громадою та монастирськими управителями. Але останньому буде надано окрему увагу в наступних розділах.

1729 року відоме прохання жителів села Перелюб до Данила Апостола як «Пана Патрона». Зазначається, що «за прежних Антецессоровъ Ясневолможности вашей служивали при дворі Рейментарском в стрелецком званні». Відповідно до цього вони просили взяти їх до себе у підданство. Та зазначається, що їхня чисельність «полтредцять» людей(тобто 25)⁹⁸.

⁹⁵ М'якотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. Прага, 1926. С.87.

⁹⁶ Трейтяк П.. Проблема статусу та походження стрільців в Гетьманщині на прикладі с. Перелюб: курсова робота/ НаУКМА, Факультет гуманітарних наук, Кафедра історії. Київ, 2023.

⁹⁷ Васильева О. Стрільці в структурі козацького стану (друга половина XVII – XVIII ст.)/Гілея. 2011№ 52.С. 185-95.

⁹⁸ Плохинский М. Материалы для истории внутренней жизни Левобережной

Відомим є також універсал 1733 року, де Апостол уже надає дозвіл стрільцям на полювання в інших пушах полку, бо в Перелюбські було досить мало тварин. Також у гетьманському універсалі стрільцям сказано: «тож помянутіе стрелцѣ по общем усвоему согласию избравши Михайла Слюсаренка, чтоб бити стрелецким отаманом, просили инашаго позволенія, оному Слюсаренку по их прошенію в оних Перелюбских стрелцов отаманом битъ позволяем и рейментарско приказуем»⁹⁹.

Важливо звернути увагу на те, що Михайло Слюсаренко не був найбагатшим серед стрільців, відомо що він у ревізії записаний як «нищий і весьма умогій»¹⁰⁰. У Рум'янцевському описі його син «промислом питається ковальским»¹⁰¹. Прохання про відновлення стрілецької групи подавали Матвій та Василь Бондаренки, а пізніше вагому роль буде грати Василь Сухоботченко та Трохим Третяк у конфліктах з монастирем. Але Михайло Слюсаренко був одним із небагатьох, хто міг довести козацьке походження, та був вихідцем з села Митченки біля Батурина¹⁰². Тобто він міг демонструвати безпосередній зв'язок з Батуринськими околицям.

Данило Апостол прирівнює стрільців до козаків. Ототожнення стрілецьтва з козацьким станом призвело до виконання й козацької повинності. Наприклад, 1727 року Данило Апостол писав до стрільців Чернігівського полку, що «когда случай позовет в походъ, тоби при бытности Гетманской без всяких ухилокъ неотмовно маршировали, где повелено будет». Подібний лист був і до стрільців Мглинської сотні Стародубського полку. В межах Миргородського полку, згадуються розпорядження про те, що стрільців забезпечує зброєю та харчами полковник і в разі походу вони мають вийти разом з ним. Прикметно, що у 30-х роках стрільці села Перелюб будуть

Україны: Бобровники и стрельцы/ Сборникъ Харьковскаго историко-Филологическаго общества. Харьков, 1891. С.29-132.

⁹⁹ Там само. С.113

¹⁰⁰ Ревізія Чернігівського полку 1732 року / упоряд. І.Ситий, С. Горобець.С.216

¹⁰¹ ЦДІАК України Ф.57.Оп.1.Спр.25. Арк. 890

¹⁰² ЦДІАК України.Ф.51.Оп.3.Спр.297. Арк. 35

записані, як ті, що знаходяться у поході. Що мало означати відбування ними військової служби¹⁰³.

На 1732 рік частина жителів Перелюбської волості записана у ревізії Чернігівського полку, як стрільці та функціонально тотожні козакам, тобто вони також мусили виступати в похід. Прикметно, що на рівні цієї ревізії значна частина посполитих записані як піддані монастиря. Архімандрит Герман Кононович пізніше писатиме про вагомні претензії до стрільців, адже вони «свойстенников закривают»¹⁰⁴, тобто на рівні практики вони не дозволяли родичам відбувати повинність, для стрільців відбування служби гетьману розглядалось, як родинна ідентичність, а не лише персональна служба¹⁰⁵.

Ревізія 1732 року дозволяє порівняти кількість жителів, які вважалися стрільцями та підданих монастиря. Ці категорії записані окремо, зокрема, стрільці, хоча й складали виняткову групу, але записані поруч із козаками. Цікаво, що у списку 1732 року стрільців записано 30 людей. Хоча у проханні до гетьмана 1729 року стрільців мусило бути 25¹⁰⁶.

Специфічна картина складається, коли спробувати поглянути статистично. Отже, у селі Перелюб, Слобода Білошицька та Прибинь: 4 людини «стрелци грунтовіе», 24 «малогрунтовіе», 2 «нищіе и весма убогіе». Категорії мусили відповідати кількості землі у жителів, за які потрібно сплачувати податки. Я не буду зупинятись на темі родинних зв'язків між представниками цієї групи, хоча це й важливо для розуміння структури господарювання, але тих даних, що наведено, достатньо, щоб скласти уявлення про пропорційний склад стрілецької громади щодо решти посполитих¹⁰⁷.

¹⁰³ Васильєва О. Стрільці в структурі козацького стану (друга половина XVII – XVIII ст.) / Гілея. 2011 № 52. С. 185–95.

¹⁰⁴ ЦДІАК України. Ф.51. Оп.3. Спр.2973. Арк. 23

¹⁰⁵ ЦДІАК України. Ф.51. Оп.3. Спр.297. Арк. 35

¹⁰⁶ Ревізія Чернігівського полку 1732 року / упоряд І. Ситий, С. Горобець. С. 216

¹⁰⁷ Там само. С.215

Натомість підданими Троїцького монастиря лишались: 3 «грунтові», 12 «малогрунтові» та 28 «нищіє и весма убогіє», тобто, хоч більшість жителів лишалася монастирськими підданими, але монастир втрачав заможну частину громади¹⁰⁸.

Про особливості функціонування гетьманського двору відомо небагато. Раніше згадувалося про те, що стрільці мусили виконувати свою повинність, тобто полювати на диких тварин та постачати до гетьманського двору. Складними для розгляду лишаються питання управління, комунікації та загалом відомостей про успішність стрільців. Складається враження, що формальну відповідальність мусив нести стрілецький отаман. Висловлю гіпотезу про те, що функції стрілецького отамана могли нагадувати роботу старости. Відсутність згадок про якогось місцевого управителя, з боку гетьмана, може слугувати доказом.

Після смерті Данила Апостола монастир робить рішучі кроки, щоб повернути стрільців Перелюба у підданство. Посилаючись на указ Анни Іоанівни 1734 року, монастир вимагав повернути колишнім власникам те, що гетьман Апостол «роздав незаконно». 10 червня 1735 року архімандрит Герман Кононович просить повернути в підданство 25 згадуваних чоловік. Монастир вважав незаконним, що гетьман звільнив указаних стрільців від підданства, бо хоч вони й належали раніше до двору гетьманського, але тоді до нього належали всі посполиті жителі Перелюбської волості¹⁰⁹.

Питання комунікації лишається невизначеним. Відомо, що перші листи до гетьмана писали від імені стрільців Василя та Матвія Бондаренків¹¹⁰. Натомість збережений лист священника Івана Свято Миколаївської церкви в Перелюбі. У цьому листі священник просить Данила Апостола вирішити ситуацію з дранню(дерев'яною покрівлею будівель), яку нібито придбали на «домь ясневелможности» у місцевих стрільців та «подданих обители Свято

¹⁰⁸ Там само. С.430

¹⁰⁹ ЦДІАК України.Ф.51.Оп.3.Спр.2973. Арк 3

¹¹⁰ Там само. Арк. 12

Троецкой Іллінскої Черниговскої»(!)¹¹¹. Тобто замовлення на користь двору виконували не лише стрільці, але й піддані Троїцького монастиря. Можливо, це й пояснює чому листа писав священник, який міг представляти всю громаду¹¹². Ситуація виявилася серйозною, адже виготовленою дранню мав опікуватися староста жуклянський Ілля Кузевич, проте, з невідомих причин, він цього не зробив. Зазначається, що вдома у місцевих жителів зберігалось понад дев'ять тисяч одиниць, а отже, був ризик не отримати потрібний прибуток.

Жукля — це важливий маєток Апостола, тому залученість до справи саме місцевого старости може демонструвати діючі комунікаційні стратегії. Проте питання не вирішене абсолютно, адже поряд знаходилася традиційна гетьманська територія Шептаківська волость¹¹³.

Дуже важливою видається супліка колишнього старости Перелюба Йосипа Євсійовича з братами Михайлом та Семеном про «протекцію и подданство» гетьману Данилу Апостолу. Він говорить, що після того, як Перелюбську волость Іван Скоропадський передав у власність монастиря, йому довелося пережити дуже багато лиха і він просить його захистити від монастирської влади. Себто, Йосип Євсійович був старостою часів Батуринського двору. Важливо, що він сприймає гетьманський двір, як певну можливість відновити своє попереднє становище. Прикметно, що Йосип разом із братом Михайлом згадуються у листі перелюбських стрільців до Апостола, де зауважується, що «они кровные наші» та прохається додати їх до переліку стрільців. Певно, їх до стрільців не взяли, що стало приводом до написання супліки. Потрібно відзначити, що дана родина зникає з поля зору місцевих джерел та вже 1739 року не згадується серед інших жителів¹¹⁴.

¹¹¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп.3. Спрв. 6040. Арк. 1

¹¹² Не можна виключати важливу роль розуміння письма.

¹¹³ Крупницький. Б Гетьман Данило Апостол та його доба. Авґсбург, 1948. С. 142

¹¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 77 Арк. 34

Специфічним кроком, який здійснює Данило Апостол щодо гетьманського двору, — це комунікація зі своїми підданими сусідньої Шептаківської волості. Це стосується Романа Чумака. Загалом цікавим є його свідчення про те, що одну з власних заснованих гут він розташував на території Перелюбської волості, за дозволом господаря гетьманського двору. Чумак зробив це навмисне через наказ господаря гетьманського двору Константія Острозького, про якого відомо обмаль інформації. Дослідниця історії гетьманських дворів Ольга Васильєва фіксує дві опосередковані згадки про останнього¹¹⁵, тому відомості про нього, в контексті Перелюбської та Шептаківської волостей, є дуже цінними¹¹⁶.

Загалом Роман Чумак зазначав, що перед будівництвом гуті на новому місці господар наказав отримати письмове свідоцтво від «войтов перелюбских и отамана стрелецкого» про те, що та пуща «гетманская а не чернечая»(тобто та, яка належить монастирю. У справі повідомляється, що вїйт та стрільці підтвердили легітимність будівництва. Причому на перевірку цього Острожський відправив дозорця (певно Шептаківського) Івана Блажевича. Хоча ця справа демонструється, нібито з точки зору інтересів та справ Шептаківської волості¹¹⁷.

Можна зробити кілька висновків, що окреслюють специфіку становища Перелюбської волості у період гетьманування Данила Апостола. Передусім ця територія опинилася на перетині двох типів володіння — монастирського та гетьманського, що неминуче спричинило напругу між релігійною та світською владою. Коли монастирське господарство сформувалось у організований комплекс, а сам монастир намагався утримати контроль над підданими та ресурсами, гетьманський уряд в особі Данила Апостола волів відновити попередній статус волості як частини рангових маєтностей.

¹¹⁵ Васильєва. О. Двір гетьманів Лівобережної України у 1663 – 1734 рр: дис... канд. Іст. Наук: 07.00. Київський Національний Університет імені Тараса Шевченка. Київ, С. 74

¹¹⁶ Ф.163. Оп1 . Спр 78. Арк 15

¹¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 69 . Арк. 4

Справа стрілецької громади села Перелюб постає як окрема, але дуже показова історія, що ілюструє процеси формування соціо професійних груп, їхню спробу знайти захист у гетьманській владі та водночас дистанціюватися від монастирського підданства. Стрілецька служба набувала в очах місцевих жителів не лише господарського, а й символічного значення, що заклало підґрунтя для формування спільної ідентичності, окремої від традиційного поділу на козаків і посполитих.

Хоча з формального погляду Данило Апостол не мав юридичних підстав для скасування попередніх актів передачі волості монастиря, джерела дають підстави припускати, що гетьман все ж розглядав Перелюб, як простір потенційної інкорпорації до гетьманського господарства. Його дії в цьому напрямку — підтвердження прав стрільців, дозволи на господарську діяльність у лісах волості, комунікація зі старостами та отаманами вказують на системну спробу відновити контроль над стратегічною територією.

Важливо зауважити, що реалізація цих ініціатив була обмежена часом та політичними обставинами — смерть гетьмана перервала низку розпочатих процесів. Проте навіть у цьому недовершеному вигляді вони залишили значний слід у джерелах, а отже, дають підстави говорити про Перелюбську волость як простір конфліктів, трансформацій та символічної боротьби між двома владними центрами — гетьманським двором і монастирем.

Розділ 3. Соціальні трансформації жителів Перелюбської волості в умовах підданства монастирю.

3.1 Приведення до монастирського підданства стрільців села Перелюб

Чернігівський Троїцький монастир здійснював кроки, спрямовані на соціальну уніфікацію жителів Перелюбської волості. Простежимо, як змінюється соціальна ідентичність місцевих жителів та аспекти, що на це впливають. З'явиться можливість подивитися на те, що сформувало монастирське господарство не лише, як сукупність економічних, але й соціальних зв'язків.

3 вересня 1734 року Яків Маркович у своєму щоденнику записав, що у соборній церкві була оголошена грамота імператриці Анни Іоанівни князеві Шаховському. Грамота мусила бути відповіддю на попередні донесення Шаховського про ситуацію в Гетьманщині. Один із пунктів звучить так: «Селу Перелюбы быть за монастырем Троицким до указа.»¹¹⁸ Прикметно, що цей пункт згаданий наступним після наказу повернути попереднім власникам забрані села Апостолом. Певну винятковість демонструвало те, що ситуація, яка склалася у власності Троїцького монастиря, була складнішою. Значною мірою через те, що цього разу мова велася не про земельний конфлікт між монастирем та козацькою старшиною. Цього разу істотний виклик полягав у пошуку способу для вирішення ситуації, яка склалася після гетьманування Данила Апостола. Відновлена стрілецька група не була ліквідована, хоча й втрачала першочергову мету свого функціонування — службу гетьману. Важливим був згаданий раніше механізм ототожнення стрільців із козацтвом. А отже, цей момент формально мусив нівелювати будь-які спроби місцевих управителів чи архімандрита Германа Кононовича якось на них впливати, адже монастир володів Перелюбською волостю, як посполитою, себто населенням, яке не пов'язане з козацтвом.

Соціальна ідентичність тісно переплетена з господарчими процесами. Вочевидь, що для Троїцького монастиря піддані — це в першу чергу ресурс,

¹¹⁸ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717 1767 гг.) Киев:1897.С.432

який приносив прибуток. У попередньому розділі було продемонстровано, що створення стрілецької групи суттєво обмежувало кількість підданих Троїцького монастиря. Конфлікти між частиною місцевих жителів та Троїцьким монастирем є необхідним контекстом, потрібним для дослідження особливостей монастирського господарства.

10 червня 1735 року архімандрит Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря Герман Кононович написав прохання до князя Шаховського про перегляд статусу стрільців села Перелюб¹¹⁹. Князь Олексій Шаховський очолював «Правління гетьманського уряду», тобто ту інституцію яка, подібно до Першої Малоросійської колегії, мусила замінити уряд гетьмана. Хоча, за спостереженнями Венедикта М'якотіна, порядок надання власності змістився до імперських центрів та Сенату зокрема¹²⁰. Останній отримував компетенцію щодо затвердження становища приватної власності та фактично міг розглядати подібні ситуації до тих, що сталися в Перелюбській волості.

У листопаді 1735 року розпочато слідство щодо підданства стрільців села Перелюб. Отаман Михайло Слюсаренко з рештою стрільців, як доказ свого становища, надали універсал 1731 року, у якому гетьман Данило Апостол брав їх на службу до гетьманського двору. Натомість представники Троїцького монастиря, а саме Чернігівський повірений Ієромонах Генадій та Йосип городничий Носовський¹²¹ надали універсали 1709 та 1710 років гетьмана Івана Скоропадського, підтвердження попередніх універсалів Данила Апостола 1729 року. У цих документах йшла мова про підданство всіх посполитих жителів Перелюбської волості Троїцькому монастирю¹²².

Насправді формувалася казусна ситуація, коли стрільці могли навести лише універсал гетьмана Апостола, як документальне підтвердження їхньої статусної ролі. Натомість інші аргументи могли бути лише в контексті усних

¹¹⁹ ЦДІАК України.Ф.51.Оп.3.Спр.2973. Арк 3

¹²⁰ М'якотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. Прага. С. 89

¹²¹ ЦДІАК України.Ф.51.Оп.3.Спр.2973. Арк 6

¹²² Там само. Арк. 6

свідчень, в першу чергу самих стрільців. Основний аргумент представників стрілецької групи був висловлений Михайлом Слюсаренком, про те що «Діди и отци ихъ, родимци названих сел званія были стрелецкого...».¹²³ А їхнє стрілецтво відповідно мусило полягати у постачанні до гетьманського двору деревини та впольованої звірини¹²⁴.

Ще за часів гетьманування Данила Апостола можна простежити зміну наративного ставлення до Перелюбської волості. Цю відмінність можна продемонструвати прикладом із «Мазепиної книги» 1726 року та «Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку» 1729 року. Обидва джерела мали за мету описати маєтності, які належали до гетьманського двору, проте демонстрували різні трактування їхнього попереднього становища. У «Мазепиній книзі» зазначається: «Оное село Перелюбъ с показанными деревнями наперед сего до разорения города Батурина до двора бывшего гетмана изменника Мазепы принадлежало.»¹²⁵. Натомість «Генеральне свідство про маєтності» уже має уточнення: «...никому ни на якій урядъ не надлежали, а были зъ давнихъ лет всегда во владѣнии за гетманами, отъ Хмельницкого до Скоропадского, и плачивали онимъ гетманом стацію...»¹²⁶. Другий документ — це перша фіксована згадка, окрім універсалу Апостола про Перелюбську волость не лише, як про села, які належали Івану Мазепі, але й традицію належності до гетьманського двору з часів Богдана Хмельницького. Така наративна різниця буде простежуватись протягом всього слідства¹²⁷.

Представники Троїцького монастиря зазначали, що Перелюб був посполитим селом під час гетьманування Івана Мазепи. Натомість представники стрілецької групи зауважували про те, що вони зберігали

¹²³ Там само. Арк. 8

¹²⁴ Там само. Арк 9

¹²⁵ Мазепина книга / Упоряд І. Ситий . Чернігів, 2005.

¹²⁶ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729 1730 г. Чернигов., 1908. С.120

¹²⁷ ЦДІАК України. Ф.51. Оп.3. Спр.2973. Арк. 1-34

стрілецьке становище за попередніх гетьманів, зокрема Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича¹²⁸.

Проблема полягала у тому, що для учасників слідства було складно вирішити чи рахувати стрільців як козаків, бо видається, що така практика стала використовуватися лише в часи Данила Апостола. Обидві сторони конфлікту не могли навести повноцінні докази. Саме тому слідство продовжили та залучили свідків з навколишніх сіл, а самі стрільці мали розповісти про своє походження та участь їхніх предків у військових походах.

Війт сусіднього села Охрамійовичі Никифор Мартинович свідчив, що за правління гетьмана Івана Мазепи, жителі Перелюбської волості знаходилися в посполитому званні всі і «повинність посполиту одбували», і йому за гетьманування Мазепи, була надана у підпорядкування вся Перелюбська волость, якою він займався вісім років. Одночасно він згадує про збирання жителями осенщини від худоби, мед із бортного дерева, та інші податки до двору гетьманського, які платили всі разом. Коли мав бути наказ, то, хто не вмів стріляти, мав платити грошовий податок, натомість той, хто мав стрілецькі навички, повинен іти полювати на звірину, й возити до гетьманського двору на Різдво та Великдень¹²⁹.

Подібним чином свідчив житель села Тихоновичі Іван Картавий. Він зазначив, що, коли село Перелюб було у власності гетьмана Многогрішного і в ті часи в селах між посполитими були люди, які полювали для стрілецького двору, а за гетьмана Мазепи, возили дрова й липові колоди до Батурина, повинність відбували відповідно до наказу гетьманських старост. Також він зазначив, що «особливих стрільців» у Перелюбській волості не було, «особливі стрільці» здавна були у Стародубському полку»¹³⁰.

Інші свідки Тихон Кошель з Тихоновичів, Потап Кузьченко з Машево, Петро Якименко з Тихонович свідчили, що Перелюбська волость належали до

¹²⁸ Там само . Арк. 1-30

¹²⁹ Там само. Арк 14

¹³⁰ Там само. Арк 15

гетьманського двору ще в часи Івана Самойловича, жителі були посполитого звання, возили дрова до Батурина, з бортних дерев давали медову данину. Він зазначив, що «особливих стрільців», відмінних від посполитих не знають. Крім полювання на звіра, жителі волості возили дрова в батуринський замок. Проте свідки не дали відповідь на питання про те, чи були стрільці «обикновенные», чи особливі, тобто відмінні від посполитих. Вони про це не зазначили, мотивуючи тим, що були з іншої волості.¹³¹

«На користь» стрільців свідчили представників інших навколишніх сіл, зокрема Шептаківської волості села Машево Потап Юрченко. Свідок зазначив, що запам'ятав, як за часів гетьманування Самойловича село Перелюба «до Батурина належними били» та відбували вище перераховані повинності. Проте додав, що не знав, чи були там «особливі» стрільці¹³².

Прикметно, що інші свідки, хоча й позиціонували свої слова на користь стрільців, але не могли підтвердити, що раніше стрільці якось вирізнялися від решти посполитих. Акценти зводилися до того, що місцеві жителі відбували свою повинність Батуринському замку. Певно, особливість полягала у тому, що вони мусили підтвердити принаймні існування стрільців, хоча і не додаючи бажаних для слідства деталей.

Як ще одне джерело вирішення ситуації, використали наявні на той час ревізії. У справі згадують ревізії 1702, 1713, 1723 та 1726 років. Прикметно, що уривок лише з першої міг сприйматись, як повноцінний аргумент, адже наступні демонстрували дійсність після передачі села Троїцькому монастирю. Цікаво те, що пізніше ревізія 1702 року не була збережена і наведений у межах слідства уривок є досить рідкісною можливістю подивитися на список місцевих жителів часів гетьманування Івана Мазепи. У цій ревізії всі жителі Перелюбської волості записані як піддані Батуринського замку, себто посполиті. Прикметно, що, на рівні цього джерела, стрільці не були

¹³¹ Там само. Арк 15

¹³² Там само. Арк 20

виокремлені як група. Виходячи з цього, слідство, принаймні в наведених уривках із ревізій, почало віддавати перевагу на користь Троїцького монастиря¹³³.

Оскільки стрільці не були записані в козацьких компутах, ревізіях, що проводились до гетьманування Апостола, записані посполитими, участі в походах і службах не засвідчили; яким вважався ґрунт, на якому вони жили— не знали, тому вони визнавалися посполитими, підданими Троїцького монастиря. Стосовно Слюсаренка пропонувалось, якщо його дід сидів на козацькому ґрунті в Митченках Батуринової сотні, то хай він залишає свій посполитий ґрунт в Перелюбі і повертається на козацький, в Митченки¹³⁴

Прийняття рішення про переведення місцевих жителів у підданство затягнулось, ймовірно, це пов'язано з російсько-турецькою війною, куди залучали козаків. В сповідних розписах Перелюбської церкви 1739 року стрільці записані козаками окремо від решти жителів. Одинадцять учасників походу в сповідних розписах записані «козаками поселянами». Але вже в сповідних розписах 1740 року жителі села Перелюб записані звичайними посполитими¹³⁵.

Стрільці оскаржили рішення, яке передавало їх у підданство Троїцького монастиря. В Сенаті отримали «чолобитну» від перелюбських стрільців. Коли почали її розглядати, виявилось, що писав її піддячий Військової колегії Василь Утехов. Допитаний зізнався, що переписав її з тої, яку дав йому Баришевський сотник Григорій Лизикевич, що на той час був у Москві. Лизикевич зізнався, що написав її на прохання перелюбського жителя Василя Сухоботченка. Під цією чолобитною підписалось 23 людини. Ті, хто підписався в «чолобитній» кожен окремо були допитані. «Натхненик» чолобитної Василь Сухоботченко допитаний був у Глухові, він зі своїм братом Трохимом вказував на наявні документів, оригінал яких зберігався у Кирила

¹³³ Там само. Арк 24

¹³⁴ Там само. Арк 30.

¹³⁵ ДАЧО. Ф. 679.Оп1.Спрв. 54.

Халимоненка, але Халимоненко з «пособниками» не з'явився. Згадується, що Сухоботченко «уведомил, о мельнице их власной козацкой на реке Слот, в слободе Шишковци, монахами насильно отобранной, начто у них универсали гетьманские»¹³⁶.

Надалі події почали розвиватися драматично. Трохим Сухоботченко прибув в село Перелюб та показав документи від Сенату, які зобов'язували не «чинить им обиди и разоренія». У відповідь на це «начальник» села Ериловичі, монах Троїцького монастиря по наказу Іраклія Комаровського викинув указ Сенату за ворота. А Трохим Сухоботченко «киями битий без всякой пощади боем смертно, доведений до крайнього несостоянія здоров'я, викинутий за ворота» (можливо, помер від побоїв, бо пізніше згадується як мертвий). Прикметно, що мотиви Сухоботченка пов'язали саме з прагненнями отримати млин у власність. Зі змісту справи виявляється, що йде мова про той самий млин, що був збудований Карпом Рябцем, завдяки фондушу Германа Кононовича. Враховуючи, що Карп Рябець також був стрільцем, то на певний час млин згадується як «козацький»¹³⁷.

До 1750 року слідство щодо становища стрільців продовжувалося. Проте вже 30 березня 1750 року Генеральна канцелярія видала декрет, згідно з яким всі місцеві жителі мусли бути підданими Троїцького монастиря. Тим самим була завершена тривала справа про приведення у підданство стрільців села Перелюб¹³⁸.

Можна зауважити, що для Троїцького монастиря 40-ві роки XVIII були досить успішними, з точки зору набуття нових підданих та руйнацій місцевої опозиції. Навіть при фрагментарному розгляді дуже тривалої справи щодо підданства перелюбських стрільців можна помітити триумф архімандрита Іраклія Комаровського. Проте відчутними лишаються зусилля, які застосовують обидві сторони, де перевага монастиря здобувається дуже

¹³⁶ ЦДІАК України. Ф.51. Оп.3. Спр.2973. Арк 17

¹³⁷ Там само. Арк 29

¹³⁸ ЦДІАК України Ф.57. Оп.1. Спр.25. Арк. 890.

повільно, хоча цілком може бути, що до 1750 року умови підданства могли відрізнитися, й питання не стояло настільки категорично, як це могло бути раніше.

3.2 Інтеграція козацького господарства на прикладі родини Самотуг

Цей період характерний активізацією діяльності Троїцького монастиря щодо розширення свого впливу. Прикметно, що у випадку місцевого монастирського господарства 1750 рік став важливою межею, коли завершився ряд локальних конфліктів. Серед цих протиріч та в рамках продовження теми уніфікації монастирем соціального простору, окремої уваги заслуговує родина Самотуг. Дослідженню різних господарчих та соціальних аспектів представників цієї родини було присвячено попередню курсову роботу. У межах цього розділу увагу звертаємо на стосунки родини Самотуг із Троїцьким монастирем.

Стрілецька група, як соціопрофесійна спільнота, «винаходила традицію», адже учасники тривалого слідства не могли навести документальне підтвердження про відбування козацької служби. У селі Перелюб протягом першої половини XVIII століття жила єдина козацька родина, першим відомим представником якої був Олексій Самотуга. Дослідження його походження продемонстрували, що ця родина пов'язана з більшою родовою групою Самотужних-Бідних, які з часів утворення гетьманського двору у Батурині суттєво розширили своє майнове становище у північних сотнях Чернігівського полку¹³⁹.

Відомо, що Олексій Самотуга в часи гетьманування Івана Мазепи поселився в селі Перелюбі та заснував млин-вешняк. Завдяки прибутковій справі млинарства, йому вдалося утвердити своє становище як найзаможнішого жителя волості. Враховуючи, що він заснує млин до 1708 року, можна припустити, що його діяльність була суголосна потребам

¹³⁹ Трейтак П.. Проблема господарювання та статусу козацтва в Гетьманщині на прикладі родини Самотуг: курсова робота/ НаУКМА, Факультет гуманітарних наук, Кафедра історії. Київ, 2024. С. 10-15

гетьманського двору. До 1709 року у його розпорядження було вже кілька млинів, зокрема, на річці Ревна та в сусідній Охрамівській волості¹⁴⁰.

Ціліснішу хронологію можна відновити завдяки виданих йому універсалам Івана Скоропадського (1709, 1716 років) та «Монаршій грамоті» 1720 року. Складно сказати, наскільки на видачу цих універсалів впливало коло його зв'язків, адже протягом тривалого часу Самотуги демонстрували зв'язок з різними представниками полкової старшини, які в опосередкованих ситуаціях, але сприяли вирішенню певних конфліктів, або надавали безпосередній вплив¹⁴¹.

Прикметно, що Олексій та його син Павло Самотуги у всіх наявних ревізіях згадані як козаки, зокрема 1723¹⁴², 1726¹⁴³ та 1732¹⁴⁴ роках. Олексій та Павло вважалися козаками Верховіського куреню та, за свідченнями Павла, той брав участь у походах, хоча джерельна база не дозволяє сказати, в яких саме. Відповідно до цього було дивно, що на рівні слідства щодо підданства стрільців села Перелюб, вони жодного разу не згадуються, хоча, як буде помітно, їхня присутність впливала на ситуацію. Відсутність згадок про них у тривалих дискусіях дивно, з точки зору аргументу Троїцького монастиря про те, що у Перелюбській волості ніколи не було козацьких ґрунтів.

Досвід Олексія та Павла Самотуг не був би настільки важливим, якби їхня історія не закінчилася дуже показовим прийняттям у підданство до монастиря Павла Самотуги. Хоча останній сюжет досить неінформативний щодо мотивів переходу, але, враховуючи хронологію, можна припустити про контекст який міг на це впливати.

Процес переходу Павла Самотуги до «підданства» Чернігівського Іллінського монастиря відбувся 1746 року. На той час архімандритом даного монастиря був Іраклій Комаровський, який є фігурантом цієї справи, адже саме

¹⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 14. Арк 1-2

¹⁴¹ ЦДІАК України Ф. 56. Оп.3. Спр. 338 Арк. 18

¹⁴² ЦДІАК України.Ф.51.Оп.3.Спр.2973. Арк. 35

¹⁴³ Мазепина книга / Упоряд І. Ситий . Чернігів, 2005. С. 216

¹⁴⁴ Ревізія Чернігівського полку 1732 року / упоряд І.Ситий, С. Горобець.2014

він подав чолобитну до Генерального військового суду, де просив віддати йому у підданство померлого Олексія Самотугу, а отже, його сина Павла Самотуженка. Відповідно до цієї чолобитної, до суду покликали Павла з усіма документами. Він на допит прибув та свідчив до різдва «празднеств», на які його було відпущено додому. А вже 23 лютого 1747 року написав власну чолобитну про бажання бути монастирським підданим та погодився з аргументацією монастирського боку, визнавши себе та батька «захожими в село Перелюб» та такими, що жили на «посполитих плацах». Крім того, він визнав, що в селі Перелюб ніколи не було козаків та козацьких ґрунтів, а отже, Олексій всі свої документи для закріплення робив неправильно, оскільки це чужа монастирська власність. Крім того, він розповів, що його батько, коли заселився в Перелюб, відбував повинність разом з іншими посполитими. Проте, коли гетьманом став Іван Скоропадський, та передав Перелюб у власність до монастиря, то «онь начал себе об'являти козаком». У відповідь на що, монастир поскаржився гетьману, і той видав універсал, що мав змусити Олексія Самотугу і далі бути посполитим, через що йому залишили майно, зокрема, млин та ґрунти, як підданому монастиря. Але село Перелюб знаходилося далеко від нього «и настоящих прикажчиков в том мало имілось». Саме тому монастирю було невідомо, чи дотримується наказу Самотуга, внаслідок чого «начал он прислушатся к сотні Киселювской и бити козаком», проте жити на монастирській посполитій землі¹⁴⁵.

Варто відзначити, що навіть тут Павло не здавався та «всесильно надежду иміл», намагався залишити власність за собою, мотивуючи тим, що так чи інакше, його батько самостійно будував двір та млини, бувши посполитим. А отже, ними має володіти Павло як спадкоємець. Монастир погодився на ці умови, врахувавши те, що Павло похилого віку та не має з

¹⁴⁵ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 1-3.

дружиною дітей, то ж мав жити у якості монастирського підданого на старому місці¹⁴⁶.

1749 року Павло Самотуга продав монастирю третю частину млина на річці Слот, яку він викупив у Романа Чумака, бо вона знаходилася в останнього в заставі. Невідомо, коли саме вона опинилася в такому становищі, цілком ймовірно, ще за життя Олексія Самотуги. Він її викупив за сто вісімдесят рублів, гроші на цю купівлю дав монастир. Павло зазначив, що сіножаті в урочищі «Свяжки» знаходяться біля млину, проте щодо неї він «сили неимеет» та потреби обробляти, тому також передав у владу до монастиря¹⁴⁷.

Вже 1750 року у ревізії Павло Самотуга записаний як підданий монастирський.

Важлива проблема полягає у тому, що відсутні сучасні до Олексія Самотуги згадки(він помер 1736 року) які б демонстрували практичні рівні конфлікту між ним та монастирськими управителями. У зв'язку з прийняттям підданства Павла Самотуги, Іраклій Комаровський лишив ряд ретроспективних оцінок щодо Олексія Самотуги. Окрім описаної оповіді про обман, який здійснив Самотуга через його посполите, а не козацьке походження, важливим є коментар Іраклія Комаровського, що той «содержит и послужников в закривательстве от всяких тягостей посполитих»¹⁴⁸.

Складається враження, що у Самотуг, як заможної козацької родини, існували інструменти впливу завдяки власному майновому становищу. Виходячи з пізніших негативних зауважень Іраклія Комаровського, вірогідним є припущення про опозиційність Олексія Самотуги до Троїцького монастиря. Лишається запитання, яким чином він міг впливати на місцеві події. Але якщо дивитися на нього, як керівника господарства, де хтось міг уникати посполитого підданства, то це прояснює можливі інструменти впливу. Загалом люди, які працювали на Самотуг, могли не бути підданими монастиря.

¹⁴⁶ Там само. Арк 3-5.

¹⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 77. Арк 3-4

¹⁴⁸ Там само. Арк 4

Якщо розглядати ситуацію, з цього погляду, можна помітити певні вказівки, що зумовлюють цікаві висновки. Під час оформлення купчого запису, свідком виступав Карп Рябченко, і викликає підозру факт, що Олексій для укладення важливої угоди звернувся нібито до сторонньої особи яка йшла просто на вулиці. Карп Рябченко був співвласником млина на річці Слот. Отже, йде мова про одного з найзаможніших діячів у цьому регіоні, тому є всі підстави вважати, що вибір свідка був ретельно обдуманим. Варто зауважити, що Карп Рябченко фігурував у справі, пов'язаній зі стрілецьким підданством, а згодом мав судові суперечки з представниками монастиря.

Цікаво, що коли Павло входив у монастирське підданство, то важливою умовою з його боку було те, аби дозволили його підсусідкам жити надалі у дворі. В ревізії 1740 року зазначається, що козацьким підсусідком Павла, є Кіндрат Коливошка.¹⁴⁹ Детальний перелік тих, хто жив у його дворі, ми можемо дізнатися завдяки «Сповідним розписам». Наприклад, 1740 року серед «дворових людей» фіксується згаданий Кіндрат Федоров Коливушко¹⁵⁰. Принаймні формально козаці підсусідки вважалися такими, що мають козацьке походження. Предметно — представники цієї прізвищевої назви протягом XVII століття згадуються в селі Прибинь Перелюбської волості¹⁵¹ тобто, ймовірно, Кіндрат Коливушко був місцевого походження.

Серед інших жителів двору Самотуг можна виділити Василя Топчевського, що на 1739 рік «залучен в поход», тобто мав козацьке звання, себто в своєму оточенні Олексій міг мати ще одного козацького підсусідка¹⁵².

Загалом складно сказати напевне, що могло призвести до прийняття підданства Павло Самотугою. Зогляду на вбивство Трохима Сухобоченка та досить грубе навернення у підданство, можна говорити, що монастир став досить вагомою силою і спроби зберегти минуле становище та вплив могли

¹⁴⁹ ЦДІАК України Ф. 51. Оп 3. Спр 19252. Арк. 113

¹⁵⁰ ДАЧО. Ф.679. Оп1. Справ. 77

¹⁵¹ Там само. Арк. 45

¹⁵² Там само. Арк. 35

передумовлювати окремі виклики. На прикладі стрілецької групи, відомо, що після смерті Апостола 1734 року починаються процеси повернення їх до зони впливу монастирської влади. Щодо Олексія Самотуги відомо, що монастир мав претензії до його незалежного господарювання на власних «козацьких ґрунтах». Проте цікавим є уривок 1747 року: «...содержа и послужников в закривательстве от всяких тягостей посполитих. И щит особливоу у своего жилого двора устроенній на посполитих же плацах, оттого же монастирь крайную имеет обид...»¹⁵³.

Складається враження, що власність Олексія Самотуги була не тільки незручною монастирєю, але й приносила шкоду. Пов'язані з Олексієм люди не ходили на відбування повинності, що могло не подобатися місцевій владі. Така точка зору має проблеми з доказовістю на рівні джерел, які були б за життя Олексія Самотуги та показували якісь конкретні випадки, яким чином зберігав свою власність Олексій. Але в будь-якому випадку я схильний вважати, що монастирська влада зіграла роль у продажі Олексієм свого майна і переїзді до міста. У цьому випадку важливо, що майно продали саме Івану Бороздні, а не монастирю, який був схильним до монополії в місцевості, котру вважав своєю. Можна згадати, що під час слідства про підданство перелюбських стрільців монастирю один чоловік розповідав про чутки, що вся ця історія — це справа рук Івана Бороздни та місцевої старшини¹⁵⁴, тобто його сприймали як представника опозиції монастирській владі. Навіть якщо подібний проєкт був присутній, то смерть Івана Бороздни та подальша передача майна Павлу Самотузі завадила повноцінній реалізації.

Загалом сюжет про зміну соціального статусу характерний для цього періоду. Причому можна знайти різні приклади відмови від козацького звання на користь монастирського підданства, складніші ситуації в умовах старшинського землеволодіння. Загальна проблема ролі секуляризаційних

¹⁵³ ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 3.

¹⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2973. Арк. 17.

процесів почасти описана вище, однак вона заслуговує більшої уваги. Козаки неодноразово ставали учасниками земельних та соціальних конфліктів з монастирями. Причому суперечки могли бути на підґрунті земельних суперечок, так і складніших речей, як відмова від козацької ідентичності в обмін на матеріальну вигоду, або тиск від місцевого землевласника. Часом дуже складно робити вичерпні висновки, якщо відсутні джерела, які б прояснювали контекст, у якому відбувається здійснення соціальних трансформацій. Навіть у випадку Павла Самотуги видається, що перехід міг бути здійснений під певним тиском, але водночас незрозуміло, які могли бути інструменти впливу на його дії. Безумовно, негативним прикладом насильного приведення у підданство були піддані Олексія Меншикова, що демонструвало радше прагнення амбітного землевласника сформувати свою власну формацію на колишніх гетьманських землях. Проблема має ширше підґрунтя, але приклад Самотуг має специфічні риси. Серед них головною є мотив не відмови від козацької служби, а приведення до підданства вже покійного Олексія Самотуги, тобто використання нарративу, який легітимізував би нове соціальне становище. Це важливо для визнання Перелюбської волості, як посполитої. Отже, такої, де ніколи не було козаків та земель, які б визнавалися козацькими.

3.3 Тема земельного розмежування, як інструмент розширення господарства

Одним зі способів формування господарчого комплексу та розширення кількості підданих були не лише спроби вплинути на становище жителів, але й інструменти для набуття нових володінь. Серед таких методів були земельні конфлікти, які в межах проблем із розмежуванням територій давали підґрунтя для змін адміністративних меж.

Прикладом такого конфлікту було приєднання до власності Троїцького монастиря господарчих об'єктів на річці Слот, які належали до Шептаківської сотні Стародубського полку. Мова ведеться про так зване Старе Гутище¹⁵⁵ та Лозовську рудню¹⁵⁶, які в обидвох випадках належали Роману Чумаку. Подані

¹⁵⁵ Модзалевський В. Гути на Чернігівщині .Київ 1926. С. 180.

¹⁵⁶ Федоренко П. Рудни Левобережной Украины в XVII-XVIII в.в. Москва. 1960. С.240-245

сюжети згадані в історіографії, хоча й дуже опосередковано, але лишають враження про особливості конфлікту, яка склалася між Романом Чумаком та Троїцьким монастирем.

Дослідники історії рудень та гут особливо цінували матеріали справи щодо власності Романа Чумака, завдяки детальним описам господарств під час передання останніх до монастирського підпорядкування¹⁵⁷.

Важливу роль у процесі передачі Лозовської рудні та Гутища до Перелюбської волості відіграло питання меж волості. Прикметно, що Троїцький монастир у більшості документів, які закріплювали його власність, зберігає вплив на волость як повноцінну адміністративну одиницю. Це дуже важливо, адже, окрім теми приватної власності на конкретне майно та підданих, монастир міг використовувати інструменти для різного трактування кордонів. Хоча тема межування лише опосередковано стосується цього дослідження, але важливо окреслити територіальний контекст, в якому відбувалися події.

Дослідження судової справи між Романом Чумаком та Троїцьким монастирем потребує аналізу обставин, які безпосередньо впливали на фігурантів справи. Водночас неможливо уникнути погляду на проблему, яка заклала підґрунтя для дискусій з приводу легітимних кордонів та прав користування тими чи іншими угіддями.

Тема невирішеності адміністративних поділів присутня в історіографії, зокрема роботі Петра Кулаковського про Чернігово-Сіверщину в часи Речі Посполитій¹⁵⁸. На думку дослідника, потреба дуже чіткого та скрупульозного розмежування не виникала через низький рівень заселення регіону, себто були випадки коли між сусідніми населеними пунктами могла бути величезна відстань для означення якої було достатньо умовних маркерів¹⁵⁹.

¹⁵⁷ Там само. С. 246

¹⁵⁸ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618- 1648). Київ. 496 с.

¹⁵⁹ Там само. С. 70

Коли Річ Посполита 1618 року приєднала Чернігово-Сіверщину, то використовувала практики, які зберігалися у Литовський час. Натомість Велике Князівство Литовське зберегло орієнтири, які були пов'язані ще з руським часом. У той період сформувались центри, на які орієнтувалися навколишні села. Такими центрами були Чернігівське та Новгород-Сіверське князівство. На думку Михайла Грушевського, кордон між ними проходив по річці Убедь¹⁶⁰. Хоча літописних підтверджень цьому твердженню не було, проте підґрунтям виступали джерела часів Великого князівства Литовського, де рубіж між Чернігівським та Новгород-Сіверським повітами, які існували й у 1618-1648 роках, будувався саме на основі цієї річки. Проте в історіографії не існує одностайної думки, яким був поділ на інших ділянках, зокрема між річками Снов та Убіддю. Межею території, де знаходилася Перелюбська волость, на думку Петра Кулаковського, виступала притока Снову — Турчанка та її доплив Турія, тобто річки, які знаходились поряд з сусіднім до Перелюба селом Охрамієвичі. Останнє село згадується у переписних книгах 1666 року, як частина Чернігівського повіту. У згаданому переписі нема згадки про Перелюб, тобто ймовірно село фігурує як частина Новгород-Сіверського повіту, переписні книги 1666 року не збережені. Останнє спостереження суголосьне з думкою про те, що північна межа кордону між повітами розпочиналась від місця впадіння Ревни у Снов, а від течії Ревни продовжувалась притокою Слотом. Село Погорільці, розташоване між Ревною та Слотом, належало до Чернігівського повіту, а Перелюб — по бік Слоту, який мав би бути частиною Чернігівського повіту. Згідно згадки 1635 року про розмежування володінь Киселів та Фаців, існувало поняття «Перелюбська пята», себто територія біля невеликої річки-притоки Перелюбки, що формувала своєрідний виступ. Ймовірно, річка Перелюбка стала додатковим елементом поділу між повітами¹⁶¹.

¹⁶⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1992. Т.ІІ: XI-XIII вік. С.328

¹⁶¹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). Київ, 2006 С.216

Завдяки переписним книгам 1666 року відомо, що старий поділ все ще використовувався паралельно до полково-сотенного¹⁶². Протягом XVIII століття село Перелюб належало до Киселівської сотні Чернігівського полку, тільки цього разу межі останнього проходили річкою Слот. У локальному вимірі давніші прикордонні елементи збігалися з південними рубежами Стародубського полку, проте, з якихось причин, Перелюб цього разу опинився частиною Чернігівського полку.

У другій половині XVII століття відбулися процеси, які сформували межі описані в пізніших матеріалах. Прикметно, що Слот, як кордон, поступово втрачав своє значення. Наприклад, у 90-х роках XVII століття Іван Топольницький заснував слободу Тополнюку, яка розташовувалась з протилежного до Перелюба боку річки. Збережений дуже цікавий документ 1700 року про територіальну суперечку між перелюбцями та слобожанами Топольницького. Слобожани користувались угіддями, які перелюбці вважали своїми, що викликало конфлікт. Для розслідування ситуації відправили Василя Чуйкевича, який мусив проводити розмежування¹⁶³.

Попри те, що села були розділені річкою Слот, жителі села Перелюб володіли сіножатями по той бік водойми. Перелюбці, як давні жителі місцевості, претендували на угіддя, які вони власноруч зробили придатним для використання. У цьому випадку Слот втрачав своє значення, як межі. Рубіж мусив проходити на означених місцях поза ним. Прикметно, що вже в цій справі згадується Рудня. Хоча з джерела невідомо, чи належала вона до Перелюбської волості, але через сорок років монастирські представники цю згадку трактуватимуть як доказ легітимності передачі волості.

Старожили свідчили, що Лозовська рудня була заснована ще до так званої «Шведчини», тобто Північної війни. У деяких джерелах вони уточнювали, що рудня існувала ще до заселення села Перелюб. З огляду на те,

¹⁶² Переписні книги 1666 року. /упоряд. В. Романовський. Київ: 1933, 460 с.

¹⁶³ ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 4/ ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 5

що село Перелюб існувало на початку XVII століття, то це малоімовірно, але свідчення об'єднувались спільним мотивом про старість цієї рудні¹⁶⁴

Є згадка, що рудню заснував Стародубський городовий отаман Іван Паливода. Пізніше руднею володів Іван Герасимович Медвідь, який продав її Саві Каменецькому 1713 року. Іван Скоропадський взяв рудню під свою оборону, натомість Сава Каменецький та його компаньйон Антон Бордзенко мусили платити податок до гетьманського двору¹⁶⁵.

Половина рудні, яка належала Каменецькому пізніше була продана його вдовою Григорію Скабичевському. Інша половина лишилась у руках родини Антона Бордзенка, на 1747 рік власником був Матвій Антонович.

1726 року Скабичевський продав рудню жителю села Чорнотичі Волинської сотні Юську Чумаку. На 1734 рік нею володів Іван Чумак. Рудня належала до Шептаківської волості та знаходилась у відкупі Чумака. На 1747 рік її власниками були Роман Чумак та Матвій Антонов¹⁶⁶.

«Старе Гутище», тобто гута на річці Слот була заснована пізніше, ніж рудня, а саме 1720 року, за часів гетьманування Івана Скоропадського, її збудував Павло Степанович Чумак. Іван Скоропадський утвердив власність за Чумаком, але наказав бути у підданстві Гамаліївського монастиря. Чумак мусив виплачувати щорічно сто золотих та постачати гутне скло¹⁶⁷.

1722 року гута знову стала частиною гетьманського двору, проте вже 1726 року опинилась у власності Строганових, які на той час володіли Шептаківською волостю.

1731 року Іван Чумак заснував млин-вешняк поряд з гутою, на що отримав дозвіл від Данила Апостола. Цього разу Чумак мав контракт із дозорцем Шептаківської волості Василем Мовчаном та сплачував 20 рублів до гетьманського двору¹⁶⁸.

¹⁶⁴ ЦДІАК України Ф.51.Оп.3.Спр.9746. Арк 8.

¹⁶⁵ Там само. Арк. 15

¹⁶⁶ Там само. Арк.7

¹⁶⁷ Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. Київ,,1926. С.101

¹⁶⁸ Там само. С.102

1733 року Іван Чумак придбав дві частини млина на річці Слот у Івана Топольницького¹⁶⁹. Одна частина цього млина пізніше належала жителю села Перелюба Олексію Самотузі, тобто помітна тенденція належності одного млина жителям різних волостей, хоча сюжет купівлі Самотугою видається не до кінця зрозумілим, бо стосується справи вже 1749 року про відкуп Павло Олексієм Самотугою частини млина на користь монастиря¹⁷⁰.

Слід згадати про конфлікт між Павлом Чумаком та його тестем, власником села Радомка, Федором Ольшанським. Гута розташовувалася на землях з Радомською волостю, що були предметом суперечок. Саме тому Федір Ольшанський декілька разів нападав на гуту, що призвело до розгляду ситуації в Генеральному Суді. Конфлікт був досить тривалим, однак закінчився рішенням, що вона розташована на землях с. Машево Шептаківської волості. Отже, гута протягом тривалого часу була об'єктом земельних суперечок¹⁷¹.

1747 року свої претензії на Лозовську рудну та Слотівську гуту заявив Троїцький монастир. Позиція Троїцького монастиря полягала у тому, що гута та рудня розташовані на землях Перелюбської волості. Приводом до цього конфлікту було використання на потреби рудні та гуті деревини з Перелюбської пущі¹⁷².

Конфлікт вирішувала Генеральна Військова Канцелярія та вже 1747 року було прийнято рішення про передачу власності Романа Чумака до підданства Троїцького монастиря. Гута та рудня разом з її працівниками, тобто жителями слобідок, збудованих поряд з ними, були передані до відомства Киселівської сотні Чернігівського полку¹⁷³.

Роман Чумак намагався чинити спротив. Іван Галяховський – військовий канцелярист, наказав відібрати гуту та рудню у Романа Чумака та передати у підпорядкування управителям монастиря «без всякого от волости

¹⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр. 53 Арк.1-2

¹⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 96

¹⁷¹ Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. Київ,,1926. С.103

¹⁷² ЦДІАК України Ф.51.Оп.3.Спр.9746. Арк.1

¹⁷³ Там само. Арк. 10

Шептаковской спору и препятствий». На це Роман Чумак не погодився та продовжував жити біля рудні. Навіть, коли киселівський сотник Василь Лисенко переписував людей для підпорядкування сотні, то Чумак відмовився давати письмове зобов'язання, що не буде «пустошити» перелюбську пущу¹⁷⁴.

Прикметно, що монастирю не вдавалось вигнати Романа Чумака, допоки 1752 року Кирило Розумовський не видав універсал, згідно з яким:

слободки, оселянне на землях, кь селу Перелюбу принадлежащи, со всьми к оными принадлежащими грунтами и угодыи, а особлиов жельзний и стекляній завод» мусили належити Троїцькому монастирю.

Роман Чумак 1753 року за 600 рублів продав млин на річці Слот монастирю. Відомо, що він перебрався до села Лосівки та орендував гуту у Кирила Розумовського¹⁷⁵.

Цікаво, що вже 1761 року в слобідці Старе Гутище знаходився лише млин на одне коло. Гута не діяла і в 1781 році¹⁷⁶.

Отже, одним з інструментів набуття нових підданих та власності були земельні суперечки. Почасти це пов'язано з проблемою розмежування адміністративних одиниць. Монастирські управителі вдало використовували подібні розбіжності, аби розширити власний господарчий комплекс, але прикметно, що не все отримане господарство йому вдавалось зробити придатним, наприклад, гута та рудня припинили своє існування, лишився тільки невеликий хутір з млином. Важливо відзначити, що подібні процеси могли бути дуже тривалими.

¹⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр.76. Арк. 3

¹⁷⁵ Там само. Арк. 4-6

¹⁷⁶ Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. Київ.,1926. С.105

Розділ 4. Монастирське господарство як господарчий комплекс

4.1 Монастирське господарство як економічна організація

Монастирське господарство — це досить складне соціальне та економічне утворення. Між тим важливо поглянути на нього як економічну одиницю, яка мусить містити різні характерні їй елементи. У попередніх розділах був зроблений акцент на соціальній трансформації та уніфікації населення, залежного від Троїцького монастиря. Як можна помітити, монастир використовував різні інструменти впливу, що було важливо для легітимізації власності над потрібною територією.

Набуття нових підданих та господарчих споруд сприяло формування господарчого комплексу, дослідженню останнього й буде присвячено цей розділ. Можливість простежити соціальні процеси на фоні економічних

взаємин дає додаткові інструменти для розуміння, на перший погляд суцільно прагматичної та господарчої громади. Останній момент був згаданий Павлом Федоренком, як проблема дослідження монастирського господарства, праця загалом обрамлена специфічною джерельною базою, яку складають податкові, господарчі описи¹⁷⁷. В будь-якому випадку соціальні відносини, складають необхідний контекст для розуміння господарчої організації місцевого населення.

Специфіка монастирського господарства полягає в складності визначити його прикметні риси. Павло Федоренко зауважував про необхідність дослідження саме типових монастирських господарств. Навіть загальні спроби порівняння розмірів та особливостей майна монастирів демонструє суттєву диспропорцію. На 1782 рік діяло 55 монастирів. Серед них 20 монастирів мали у власності до 50 дворів. 23 монастирі від 50 до 400, та лише 11 від 400 до 2000 дворів. Остання категорія, на думку Павла Федоренка, складала окрему групу монастирів. Прикметно, що навіть група великих монастирів поступалася Києво-Печерській Лаврі, яка мала близько 5000 дворів. Лавра була винятком, з огляду на масштаби її володінь¹⁷⁸.

Поміж «багатих» монастирів виділялись Києво-Софійський, Новгород-Сіверський Спаський, Гамаліївський, Чернігівські Борисоглібський та Троїцький монастирі¹⁷⁹. 20 незаможних монастирів не могли функціонувати завдяки власному господарству, тому були залежні від впливу багатих монастирів чи ктиторської допомоги. Монастирі з більшою кількістю підданих могли покладатися на власне господарство, проте навіть за таких обставин, це могли бути дуже різні приклади. Але характерно інше: за підрахунками Павла Федоренка, понад 74% відсотки монастирських підданих належали саме

¹⁷⁷ Федоренко П. Завдання вивчення монастирського господарства. Студії з історії України Науково-дослідної кафедри історії України в Києві. К, 1928. С.1-35.

¹⁷⁸ Там само. С. 9

¹⁷⁹ Там само. С.8

заможним монастирям, які складають меншість. Отже, монастирське господарство переважно було велике¹⁸⁰.

Також потрібно враховувати географічні умови. Північ Гетьманщини відрізнялась від півдня. Для першої були характерні гуті, рудні, буди, бортництво та інші промисли. Натомість на півдні переважало сільське господарство. Також особливості ведення сільського господарств у Чернігівському чи Стародубському полках мусли відрізнятись від південних полків з чорноземними степами¹⁸¹.

На функціонування монастирського господарства впливало його розташування. Незаможні монастирі були розташовані неподалік від своїх підданих. Натомість великі, як той таки Троїцький монастир, мусли реалізувати ефективне управління на відстані. Опосередкованість — це важливий елемент монастирського управління, аби зрозуміти наскільки місцеві жителі усвідомлюють свою підлеглисть монастирю, чи йде мова про комунікацію на місцевому рівні¹⁸².

Загалом дуже складно визначити, яке монастирське господарство можна вважати репрезентативним, з огляду на різні фактори, що впливали на його розмір, промисли та управління. Між тим, визначення різних факторів, які впливають дозволить охарактеризувати, що саме можна розуміти під монастирським господарством.

Монастирське господарство містить у власному визначенні сукупність різних елементів та проблем, які пов'язані, але водночас потребують окремої уваги.

Перед усім слід зауважити, що його структуру варто розділити на дві частини. По-перше, саме господарство монастиря. По друге, власність його підданих та представників інших соціальних груп, які мешкають на залежній

¹⁸⁰ Там само. С.9

¹⁸¹ Там само. С.11

¹⁸² Там само. С.8

від монастиря території¹⁸³. Частина козацького населення могла взаємодіяти з ними, як наприклад, згаданий млин, збудований Карпом Рябченком, що одночасно був монастирським та у власності стрільця¹⁸⁴.

Подібним був досвід інтеграції стрілецьких родин та козаків Самотуг, які формально знаходилися поза сферою впливу монастиря, але були тісно з ним пов'язані. Показово, що лише Олексій Самотуга та його старший син Павло були козаками. Натомість молодші діти Олексія від другого шлюбу (Федір та Кіндрат) були підданими монастиря¹⁸⁵. Причина такого розмежування не очевидна, але демонструє складнощі взаємодії місцевих жителів з монастирем. Цілком імовірно, в частини жителів були причини лишатися монастирськими підданими, на противагу нестабільному становищі козаків, які були змушені відбувати козацьку службу.

У відповідному розділі описано, яким чином Троїцький монастир вибудовує місцеве господарство протягом перших років після отримання Перелюбської волості. У контексті порушено проблему формування місцевого господарства. Загалом будова місцевого господарчого комплексу лишилася поза увагою.

У цьому випадку йдеться про спробу простежити особливості будови монастирського господарства. По-перше, важливо звернути увагу на комунікацію господарчого управління в монастирі з волостю. Загалом, яким чином здійснюється управління на локальному рівні. По-друге, господарство якимось чином організовано. Вочевидь, використовуються промисли, які мусять приносити прибуток, тому подана тема викликає величезний інтерес.

¹⁸³ Там само. С.23

¹⁸⁴ Плохинский М. Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины: Бобровники и стрельцы. Сборникъ Харьковского историко–Филологического общества. Харьков, 1891 С.50

¹⁸⁵ Трейтак П.. Проблема господарювання та статусу козацтва в Гетьманщині на прикладі родини Самотуг: курсова робота/ НаУКМА, Факультет гуманітарних наук, Кафедра історії. Київ, 2024.

Зокрема, цікаво поглянути на те, якою мусила бути повинність підданих монастиря, себто не лише кількість днів, але й до якого виду робіт вони могли бути залученими.

Детальне дослідження майна, яке належить монастирю можливе завдяки ряду джерел, серед яких особливе значення має Рум'янцевський опис 1765-1768 років. Також важливу роль грають інші податкові описи – ревізії, які дозволяють бодай статистично простежити кількість підданих, їхній майновий стан. Інколи наявна інформація щодо промислів місцевих жителів, а також можливо дізнатися про наявність деяких елементів господарства, як наприклад шинків. Важливу роль для дослідження торгівлі та промислів підданих монастирів відіграє опис 1782 року, у нашому випадку, це опис «Новгород-Сіверського намісництва» Опанаса Шафонського¹⁸⁶.

Безумовно, це не всі джерела, які дозволяють говорити про господарство, але на них буде акцентовано, бо вони дозволяють сформувати комплексну характеристику про місцеве господарство. За слушним висловом: «це кістяк, який обтягується живою тканиною лише за допомогою тільки, що розглянутих документів монастирських архівів»¹⁸⁷.

4.2 Управління монастирським господарством

Господарчим становищем обителі мусив займатись економ – права рука настоятеля монастиря. У його обов'язки входило управління монастирським майном. Нижче ієрархічно знаходився підеоконом та скарбник, останній мусив займатись фінансами. Якщо всередині монастиря облаштуванням побуту займався келар, трапезний та кухар, то вотчини були в зоні компетенції економа. На подібні уряди призначали ієромонахів монастиря. Формально це вважалось «послушанієм»¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Шафонський О. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1788 pp.) К, 1933. 447 с.

¹⁸⁷ Федоренко П. Завдання вивчення монастирського господарства. Студії з історії України Науково-дослідної кафедри історії України в Києві. К, 1928. С.33

¹⁸⁸ Акименко І. М. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (друга половина XVII-XVIII ст.): дис. ... канд. іст.

Економ міг розпоряджатися, як ченцями, так і найманими працівниками для використання різних господарчих завдань. З підданими монастирів найчастіше взаємодіяли економи, підекономи та городничі. Якщо перші двоє могли діяти з обителі, то городничий мусив займатися віддаленими маєтками. Власне, якщо майно розташовувалось далеко та загалом йшла мова про цілу волость, то призначався городничий. Можна припустити, що призначення городничого означало визнання території, за окрему об'єднану економічну одиницю. Якщо йде мова про віддалені від обителі волості, то городничий міг бути допіру автономним, хоча й обрамлювався інструкціями де мусили регламентуватись його обов'язки. Якби були збережені подібні інструкції, то це б суттєво полегшило роботу, але тим не менш потрібно працювати з наявними джерелами¹⁸⁹.

У випадку Перелюбської волості тема управління пов'язана з рядом фрагментарних згадок. 1726 року згадується городничий ієромонах Ігнатій Леонтєв, який давав свідчення, щодо становища Перелюбської волості¹⁹⁰. Надалі складається враження, що у волості не було свого городничого, бо він не згадується у справах 30-х років XVIII століття. На рівні справи про приведення у підданство стрільців, фігурують городничий носівський та ієромонах Генадій. Відсутність контролю над значною частиною колишніх підданих вплинула на можливості комунікації.

Відомо, що з 1738 року « у правления прикащицкой должности» служив Іван Григорович Кричевський. Про його діяльність, як гутника, згадаємо далі, але загалом він є хорошим прикладом управлінця монастирських володінь. Син священника з села Печеніги — «тип мастака свого часу», за висловом Вадима Модзалевського. До служби прикажчиком він займав уряд писаря у Новгород-Сіверському духовному правлінні, за пізнішим свідченням

наук: 07.00.01/Харківський національний університет імені В.Н Каразіна.Харків. 2004. С. 118

¹⁸⁹ Федоренко П. Завдання вивчення монастирського господарства. Студії з історії України Науково- дослідної кафедри історії України в Києві. К, 1928. С.33

¹⁹⁰ Мазепина книга / Упоряд І. Ситий . Чернігів, 2005. С.295

Кричевського: « призван оттуда въ помянутый Троицкий монастырь к правлению вотчинныхъ и другихъ самонужнѣйшихъ дѣл въ такое время...». Прикметно, що останній фрагмент доповнюється описами поганого господарчого становища монастирських земель на момент служби нашого персонажа¹⁹¹.

Складається враження, що за час своєї прикажчицької діяльності він сформував певний досвід гутництва та розуміння місцевого господарства, що спонукало його заснувати окрему гуту.¹⁹² Відомо, що Кричевський протягом кількох років, ймовірно до 1744 року, виконував обов'язки прикажчика, поки не попросив архімандрита: « Особливожь его высокопреподобия прошу отъ посилокъ и стряпчествъ и прочихъ гдебъ долгое имѣл я потерять время, уволнить меня, чтобъ чрез то убогое домовство мое не разорить»¹⁹³.

Пізніше можна помітити дві основні зміни управління Перелюбською волостю. По-перше, починає використовуватись слово “управитель” на позначення людини, що займається справами монастирської вотчини. По-друге, всі управителі були ченцями монастиря.

1758 року управителем згадується ієромонах Ілля. Прикметно, що цьому управителю архімандрит Іраклій Комаровський намагався віддати у відкуп гуту Кричевського. Хоча Синод у своєму указі визнав подібне надання неправильним, але в умовах монастирського господарства, навіть монах міг бути претендентом на отримання майнової суб'єктності. Прикметно, що під час пограбування майна Кричевського він отримав невід та скриню за 15 рублів¹⁹⁴

На час проведення Рум'янцевського опису(1765-1768 роки) управителем був ієромонах Амвросій.

¹⁹¹ Модзалевський В. Гути на Чернігівщині .Київ: 1926. С.117

¹⁹² Там само. С. 118

¹⁹³ Там само. С.119

¹⁹⁴ ЦДІАК. Ф.206. Оп 3.Спр. 562. Арк. 10

1771 також в контексті суперечок з Іваном Кричевським згадується управитель Перелюбський Арсеній¹⁹⁵. 1773 року — управитель ієромонах Феодосій¹⁹⁶, 1782 року — ієромонах Лаврентій, який був активним фігурантом конфлікту з Іваном Кричевським, про що буде вестись мова далі¹⁹⁷. Також він фігурує у конфлікті між Троїцьким монастирем та Михайлом Борковським з приводу межі волостей¹⁹⁸. 1783 року є згадка, що управителя звали Іраклій¹⁹⁹.

У більшості випадків представником монастирської влади, який був фігурантом різних справ, виявлявся не економ, а архімандрит. Економ згадується кілька разів серед підписів у зв'язку з вирішеннях якихось конфліктів, наприклад Ієромонах Зосим згадується в контексті прийняття у підданство Павла Самотуги 1747 року²⁰⁰.

Звичайно, це може бути зумовлено невеликою кількістю збережених джерел, які б демонстрували деталі комунікаційних механізмів між обителлю та підлеглими селами.. Причому архімандрит міг не лише спілкуватися з представниками світської влади щодо питання статусу монастирських володінь, наприклад, листування Германа Кононовича з Іваном Скоропадським. Натомість Герман Кононович, Іраклій Комаровський, Іов Малієвський та інші архімандрити Троїцького монастиря безпосередньо опікувалися справами монастирського господарства.

До архімандрита Іраклія Комаровського звертався Іван Кричевський, щодо відкупу гути²⁰¹. 1744 року Іван Кричевський подав прохання архімандриту щодо перегляду суми відкупу гути. Проте Іраклій, не маючи змоги вирішувати це питання, передав повноваження старшій монастирській братії. До останньої групи належав намісник ієромонах Пафнутій, згаданий економ Зосим, шафар Ісайя, уставщик Мелетій та монах Ігнатій. Монахи

¹⁹⁵ ЦДІАК. Ф.206. Оп 3.Спр. 562. Арк 15

¹⁹⁶ Там само. Арк. 8

¹⁹⁷ Модзалевський В. Гути на Чернігівщині .Київ: 1926. С.120

¹⁹⁸ ЦДІАК. Ф.163. Оп 1. Спр 24. Арк. 1-3

¹⁹⁹ ЦДІАК. Ф.206. Оп 3.Спр. 562. Арк 18.

²⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 77

²⁰¹ ЦДІАК України. Ф.206. Оп 3.Спр. 562. Арк 15

мушили: « прочитав в соборъ сые прошеные, приложить свое мненье и под тѣм подписаться и нам представить...»²⁰².

Вони надали свій коментар вже за два дні у «братском мнѣніи», де підписався намісник ієромонах Пафнутій з більшістю перелічених вище ченців, хоча економ Зосим був відсутній. Цей прецедент демонструє, що реальне прийняття рішень, а отже управління монастирськими вотчинами, могло бути складним.

Складно визначити, в чий зоні відповідальності фігурувало питання господарства, де присутній управитель, архімандрит, економ та братія, як простір колективного обговорення.

Прикметно, що 1757 року архімандрит Іов Малієвський відвідав Перелюбську волость, в першу чергу для зустрічі з Кричевським²⁰³. Хоча загалом невідомо, чи були подібні візити регулярними.

Важливим елементом управління та комунікації між монастирем та його підданими були представники місцевої громади. Головними учасниками цього процесу був вїйт, очільник спільноти, людина з певним соціальним капіталом та визнанням серед місцевих жителів. Вїйт мусив згадуватись у ревізійних книгах та присягах.

1702 року фіксується згадка про вїйта Івана²⁰⁴. 1718 рік — вїйт Савелій Романов²⁰⁵, 1726 рік — вїйт Сидор Романов²⁰⁶, 1729 рік — Карп Рябченко. Останній отримав фундуш архімандрита Кононовича та збудував млин на монастирські кошти. Прикметно, 1729 року слобода Троїцька буде названа, як слобода Рябцевська, ймовірно, через те, що слобода розташовувалася поряд з млином. Можливо, Рябець міг займати сутнісну роль в заснуванні слободи,

²⁰² Модзалевський В. Гути на Чернігівщині .Київ: 1926. С.125

²⁰³ ЦДІАК України Ф.57.Оп.1.Спр.25. Арк. 930-935

²⁰⁴ ЦДІАК України.Ф.51.Оп.3.Спр.2973. Арк. 17

²⁰⁵ Присяга Чернігівського полку 1718 року/ упоряд. І.Ситий., 2018.С. 94

²⁰⁶ Мазепина книга / Упоряд І. Ситий . Чернігів, 2005.С. 296

тому можна припустити, що на його обрання війтом могли вплинути зв'язки з монастирем²⁰⁷.

1782 року під егідою перелюбського управителя ієромонаха Лаврентія: «...многочисленством напавши на домъ мой ночью сего ноября...» був здійснений напад на двір Івана Кричевського²⁰⁸. Причетними до цього нападу були вийти перелюбський Заяць та прибинський Каян. Прикметно, що разом з ними участь у збройному нападі на Івана Кричевського брав священник Яків Бобровський. Отже, це приклад того, що монастир міг використовувати місцевих вийтів для захисту своїх інтересів, організації людей. Звичайно, одної такої згадки замало для ґрунтовніших висновків, але можна міркувати про значущість їхньої ролі у комунікації між монастирем та місцевими жителями. Про деталі цього нападу згадаємо в наступному підрозділі.

Принагідно слід згадати про етнографічний образ монастирського управління, який не дає можливості говорити про реальні сюжети, але цікавий, з точки зору колективної пам'яті про цей період. Монастир у місцевих переказах називався Шейдівським. Йде мова про хутір Святець, який після секуляризації 1786 року змінив назву на Шейдівку. На рівні переказів, монастир розташовувався біля цього хутора. Більшість переказів об'єднані сюжетом про будівництво монастиря та важливою умовою, що матеріал для нього не можна перевозити кіньми, тому дерев'яні колоди було потрібно носити власноруч. На колоду залізав монах, який батогом бив селян. Подекуди відомі випадки, коли один з селян підмовляв інших скинути монаха з колоди на землю, а отже ставав місцевим «героєм»²⁰⁹.

4.3 Повинності монастирських підданих.

Проблема підданства та використання ресурсу підлеглого населення є однією з найважливіших тем у розгляді економічного життя ранньомодерного часу. Від розмірів та типу підданства залежав вигляд господарства та його

²⁰⁷ ЦДІАК .Ф.51.Оп.3.Спр.2973. Арк 23

²⁰⁸ ЦДІАК. Ф.206. Оп 3.Спр. 562. Арк 26

²⁰⁹ Історія Рудні. Рукопис.С. 9

функціональні особливості. Історія податків та відбування повинності є досить визначною, крім того, слід визнати, що її особливості змінювалися з часом. Та загалом умови могли відрізнятись у різних полках Гетьманщини. Відомо про повинність у вигляді виконання певної роботи та виплата натурального податку на утримання війська. Від промислів, якими займалися жителі, подекуди залежало, який податок вони мусять сплачувати, наприклад, у монастирських землях з поширеним бортництвом збиралась «медова данина».

Як засновок до цієї структурної частини, наведу фольклорний сюжет про повинність монастирю:

Для збільшення прибутків монастир організував виробництво заліза з болотної руди і скла, було встановлено заводи гуду, де працювали десятки селян. В усій крузі було організовано випалювання деревного вугілля, яке доставлялося на місце збудування заводу і гуті». Окрім цього, селяни мусили вирубувати та переносити деревину на потреби монастиря²¹⁰.

Власне підданство монастирю полягало у відбуванні повинності. У деяких справах повинність монастирю згадується, як наслідок відмови її виконувати. Загалом іде мова про сплату податку та виконання роботи.

У «Мазепиній книзі» 1726 року зазначається, що монастир збирав податок відповідно до кількості худоби, як і в часи Мазепи, тобто: «от рабочей лошади по тридцать копъек, да от вола рабочегожь потомужь на годъ, а коликое число помянутых денег на каждой год имело бит о приходе о томъ известия не имееется»²¹¹.

На 1726 рік хлібний та грошовий податок не збирався через «оскудание того села, деревень и обывателей», натомість вони «всякую работу отбывают».

1767 року згідно «Рум'яцевського опису» зазначається, що жителі: «платяты кварталніе денги з хаты по едном рубли и по 2 копейки». Також, що монастирю селяни давали по 30 рублів на дрова, а на 1767 рік 16 рублів. З

²¹⁰ Там само. С.12

²¹¹ Мазепина книга / Упоряд І. Ситий . Чернігів, 2005.С. 293

приводу виконання роботи: «Монастиру работают по 2 и по 3 дни в неделю ходя з трехъ дворовъ по человеку.²¹²» .

Цікаво, що жителі Прибині та Слободи Білошицької раніше давали по 15 рублів податку, а на момент опису 7 рублів. Жителі хутора Святець(де розташовувався монастирських приїжджій двір) не платили грошовий податок, а лише виконували роботу. Подібно до попередніх, посполиті жителі Рудні та Слободи Троїцького могли не сплачувати податок на дрова, натомість працювали на монастирській гуті, де отримували 20 копійок за роботу на ній²¹³.

Більшість жителів мусили виконувати саме таку повинність. Щоправда, Опанас Коваль та Тарас Бабинченко : «Монастиру работает ремесломъ своимъ ковалскимъ и денгами 30 копеек»²¹⁴. Також слід відзначити окремий вид повинності у мірочників, які отримували «девятую мирочницкую мирку».

На перший погляд, простіша ситуація з жителями хуторів Святець та сіл Рудня, Слобода Троїцька. Їхні жителі мусили працювати на місцевих гутах. Завдяки «Рум'янцевському опису» відомо, що багато жителів походили з іншої місцевості²¹⁵.

Дуже цінною є згадка про залучення підданих монастиря до робіт поза межами Перелюбської волості. Іван Кричевський 1782 року скаржився, що «Принадлежащие мне в послушность Шишковские люди 24 человека, конные и пешіе, работали монастырю панщину девять мсяцевъ въ Черниговъ, въ Перелюбі, въ Носових Млинах и въ прочих містах»²¹⁶. Невідомо, чи були такі практики регулярними, але це дозволяє припустити, що повинність піддані могли виконувати різну, а не лише там, де могла існувати потреба для підтримування господарства.

²¹² ЦДІАК України Ф.57.Оп.1.Спр.25

²¹³ Там само.Арк.950

²¹⁴ Там само. Арк. 890.

²¹⁵ Там само.Арк. 980

²¹⁶ ЦДІАК. Ф.206. Оп 3.Спр. 562. Арк. 17

Для кращого розуміння, де могли відбуватися повинність жителі Перелюбської волості, потрібно звернути увагу на господарчий комплекс Троїцького монастиря. По-перше, монастир мав землю, яку мусив обробляти. На 1767 року монастирю належало: «...пахатной монастира земли худой во всехъ трохъ зменахъ посевохъ на 56 четвертей и 4 четверика..»²¹⁷.

Монастир займався вирощенням зернових культур: «На ней хлеба сеется ржи 26 четвертей и 6 четвериковъ, гречи 19 четвертей», тобто жита та гречки. Також монастир мав сінокіс на 80 возів²¹⁸. Можна припустити, це той таки сіносіс, який раніше належав Павлу Самотузі.

Окрема роль належала значній пуці лісу, а в ній бортна вотчина на 22 дерева з бджолами²¹⁹.

Особливо прибутковими мусили бути млини. У Перелюбській волості їх було 3, вони розташовувалися на річці Слот. Перший: «...в конце Перелюба на 2 камени мучнихъ а трете валушное коло.» Другий — біля Рудні «объ одномъ мучномъ камене». Третій — при Шишківській гуті, яка знаходилась у відкупі Івана Кричевського²²⁰.

З млинів монастир 1767 року отримав 104 четверті та 7 четвериків борошна. Цікаво, що прибуток приносили також сукновальні кола. В рік монастир отримав 3 рублі та 34 копійки²²¹.

Зерно було потрібно не лише для внутрішнього вжитку та продажу, але й для винокуріння. Останнє було надзвичайно важливою частиною господарства монастирів, значною мірою тому, що з них не брався податок²²². Уривок про винокурню подаю повністю:

Винокурня при хуторе Святце состоящая изъ двохъ котловъ, выщеживается вина в годъ от 10 до 16 мерокъ, отъ 7 до 10 носатокъ. Хлебъ на

²¹⁷ ЦДІАК України Ф.57.Оп.1.Спр.25

²¹⁸ Там само. Арк 868

²¹⁹ Там само. Арк.868

²²⁰ Там само. Арк. 870

²²¹ Там само. Арк. 872

²²² Федоренко П. Завдання вивчення монастирського господарства. Студії з історії України Науково- дослідної кафедри історії України в Києві. К, 1928. С.29

нее употребляется монастыря, а частію покупной покупаемый в ближайших к оному селу Перелюбу местах²²³.

Вироблену продукцію монастир продавав на місці. Монастирю належало два шинки. Один в селі Перелюб, інший — біля Слотового млина, який, залежно від назви хутора, називався Баляси. Обидва шинки розташовувались неподалік від доріг²²⁴.

Відомо, що посполитих залучали до роботи в шинку, де вони мушили носити продукти. Цікаво, що шинок у селі Перелюб з'явився відносно пізно. Наприклад, його не було ще 1740 року²²⁵. Перша відома згадка датується 1747 роком²²⁶. Складається враження, що це пов'язано з тривалим процесом набуття власності.

«Гаряче вино» з винокурень монастир продавав у згаданому шинку та на ярмарках, які проходили у Перелюбі двічі на рік у дні святого Миколая, тобто 9 травня та 6 грудня²²⁷.

Безумовно, слід згадати про гуту. Шишківська гута, яка належала відкупнику Івану Кричевському та гута біля хутора Святець. Важливо відзначити, що гута, отримана в Романа Чумака, не функціонувала. Натомість у 60-х роках XVIII століття засновано іншу гуту. Точне датування невідоме, хоча Вадим Модзалевський наводив цікавий документ 1740 року про спробу жителя села Спаського Захара Бахира взяти у відкуп гуту поряд з селом Перелюбом. За таких обставин гута могла бути заснована ще раніше²²⁸.

Хоча й не можна сказати напевне про всі деталі відбування повинностей, але цілком можливо скласти загальну характеристику. По-перше, існувала сезонна потреба в обробітку землі, вирощування жита та гречки. По-друге, постійно існувала потреба в залученні людей до вироблення скла на гутах. В

²²³ ЦДІАК України Ф.57.Оп.1.Спр.25. Арк. 867

²²⁴ ЦДІАК України Ф.57.Оп.1.Спр.25. Арк.868.

²²⁵ ЦДІАК України Ф. 51. Оп 3. Спр 19252. Арк. 98

²²⁶ ЦДІАК України. Ф.51 Оп.3 Спр 19328.

²²⁷ ЦДІАК України Ф.57.Оп.1.Спр.25. Арк.868.

²²⁸ Модзалевський В. Гуты на Чернігівщині .Київ: 1926. С.93

Шишківській гуті було 4 майстри, які жили там постійно та 6 людей. підданих монастиря, котрі працювали там певний період. На гуті Слотовій, яка знаходилась дещо ближче до Перелюба, проживало 9 дворів підданих та, ймовірно, жителі мушили приходити туди для роботи²²⁹. По-третє, людей могли відправляти на роботи в інші маєтності Троїцького монастиря.

Також важливо звернути увагу на саму громаду підданих монастиря. За описом 1767 р. посполиті Перелюба проживали у 77 дворах та 10 бездвірних хатах²³⁰.

Частина жителів займалася бортництвом. Бортні дерева були у власності 22 господарів, щоправда, лише у 8-х були бджоли, переважна більшість були пустими. Найбільші бортні вотчини мали Лук'ян Пердола (54 дерева), Гаврило Макаренко (52 дерева), Гнат Бурдій (40 дерев). Мед продавали торговцям, що приїздили зі старообрядницьких слобід Стародубського полку²³¹.

Найпоширенішим заняттям були ремесла, пов'язані з деревообробкою, а саме бондарством і стельмаством. Лише бондарів у селі Перелюб було 33, а стельмахів 11, причому один з бондарів ще додатково займався стельмаством. Також у Перелюбі проживали 2 ковалі, ткач, кравець, гончар, кушнір, які працювали на місцевих споживачів²³².

Свою продукцію: діжки, решета, колеса, вози, сані перелюбські селяни-ремісники збували у містечках Понорниці, Сосниці, Орлівці та Семенівці, а діжки відвозили до містечка Короп²³³. Прикметною є згадка в щоденнику Якова Марковича про те, що його староста зумів вмовити жителів села Прибинь про виготовлення 2000 одиниць дьору²³⁴.

Найзаможніми були господарства Гната Бурдея, Лук'яна Пердоли, Ничипора Ктитаренка, Костя Надточєєнка, Павла Шуляра, Трохима

²²⁹ Шафонський О.Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1788 рр.) К, 1933.С.348

²³⁰ ЦДІАК України Ф.57.Оп.1.Спр.25. Арк. 850-940

²³¹ Шафонський О.Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1788 рр.) К, 1933.С.348

²³² ЦДІАК України Ф.57.Оп.1.Спр.25. Арк. 850-940

²³³ Шафонський О.Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1788 рр.) К, 1933.С.349

²³⁴ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717-1767 гг.) Киев.1897С.117

Мойсеєнка. Їхні двори, крім хат, сараїв та комор мали ще стайні, клуні тощо. На кожен двір припадало по 5-6 четвертей землі, значні сінокоси. (від 20 до 30 возів), півтора-два десятка голів різної худоби, переважно коней, волів, корів, телят. Частина господарів використовували найману робочу силу²³⁵.

Прикметно, що Гнат Бурдій був працівником гути, отже, його майновий стан міг корелюватись із заробітком²³⁶. Більшість заможних жителів — ті, хто належав до давніших місцевих родин, а отже, мав родинні ґрунти, що впливало на спосіб життя.

Жителі сіл Перелюб, Прибинь та Слобода Білошицька обмежувалися відбуванням повинності та мусили займатися промислом для самостійного заробітку. Натомість жителі Рудні, Слободи Троїцької, хутору при Слотівському млині, Святці здебільшого походили з інших місцевостей і працювали на гутах за 20 копійок, якщо мова не йшла про вузьконаправлених фахівців, як шуляри ітд.

Важливо згадати про план земельних володінь Троїцького монастиря, створений, ймовірно, у зв'язку з приєднанням Слотівської гути та Лозівської рудні. Земельний план — це досить гарно намальована мапа, датована 1750-ми роками(додаток 1). На даній мапі позначені: Перелюб, Деревня Білошицька, Прибинь, Гута, Старе Гутище Рудня, Слобода Троїцька. Також позначені навколишні села: Погорільці Тополювка²³⁷.

Троїцький монастир у Перелюбській волості засновував нові слободи та хутори. Принагідно слід відзначити, що монастирське господарство було досить добре спланованим господарським комплексом. Якщо Перелюб, Слобода Білошицька та Прибинь склали волость на 1708 рік, то надалі список населених пунктів розширився.

Завдяки «Мазепиній Книзі» відомо, що Слобода Троїцька збудована 1720 року. А вже пізніше 1739 року біля цієї слободи заснував гуту відкупник Іван

²³⁵ ЦДІАК України Ф.57.Оп.1.Спр.25. Арк. 850-940

²³⁶ Модзалевський В. Гути на Чернігівщині .Київ: 1926. С.107

²³⁷ ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр 127

Кричевський. Загалом заснування слободи потребувало людського ресурсу, якого монастирю вдавалося знаходити. Слободу було засновано : «...тутешними малоросійськими людьми окольних деревень жителями.» За «Рум'янцевським описом» відомо, що в слободі жили здебільшого вихідці з навколишніх сіл, зокрема Тополівка, Погорільці, Охрамієвичі і т.д.²³⁸.

Пізніше з'являється: «Хуторъ лежащий разстояниемъ отъ Перелюба в одну версту прозываемый **Святецкий...**». Цей хутір заснований уже напередодні «Рум'янцевського опису», адже в сповідних розписах та ревізійних книгах він не згадується до 1767 року. В будь-якому разі в ньому розташовувався монастирський приїжджий будинок та вже згадана винокурня²³⁹.

Слід порушити малопомітну тему приїжджих дворів монастиря. Фактично — це місце, звідки мусило здійснюватися управління, де могли перебувати ченці або люди, пов'язані з управлінням монастирським господарством. Можна простежити, як Троїцький монастир облаштовує власну інфраструктуру. 1732 року вперше згаданий приїжджий двір Троїцького монастиря в селі Перелюб²⁴⁰. На 1767 рік у ньому «начальницьких дерев'яних келій два и людская одна». Крім того, в цьому дворі містилися два амбари, дві комори, конюшня та погребі. На момент опису було невідомо, скільки коштувало будівництво двору, але припускаємо, здійснювалося воно руками підданих²⁴¹.

На хуторі Святець розташовувалася «для приїзду светлица» одна келія. У цьому дворі жив «дворник» Григорій Надточій з села Перелюб. Він отримував за службу 6 рублів та їжу з одягом за монастирський рахунок. Ще в дворі згаданий винник Артем Шарапенюк, який отримував 6 копійок за свою роботу. Цікаво, що Шарапенюк мав статус козачого підсусідка²⁴².

²³⁸ Мазепина книга / Упоряд І. Ситий . Чернігів, 2005.С. 297

²³⁹ ЦДІАК України Ф.57.Оп.1.Спр.25. Арк. 869

²⁴⁰Ревізія Чернігівського полку 1732 року / упоряд І.Ситий, С. Горобець. Чернігів,2014.С.477

²⁴¹ ЦДІАК України Ф.57.Оп.1.Спр.25. Арк. 869

²⁴² Там само. Арк. 980

У приїжджому дворі села Перелюб мешкав Клим Харченко з сім'єю, який отримував 8 рублів та 50 копійок за службу, тобто в цьому випадку оплата була дещо вищою, ймовірно, це було пов'язано з тим, що двір у Перелюбі був більшим та важливішим²⁴³.

Прикметно, що Клим Харченко та Григорій Надточій були жителями Перелюбської волості, тобто для них служба монастирю давала можливість отримувати прибуток.

Приїжджий двір був також у Слободі Троїцькій, але в ньому мешкав відкупник Іван Кричевський. Складається враження, що хутір Святець був заснований, як альтернатива Слободі Троїцькій, як фактично випала з під прямого підпорядкування монастиря²⁴⁴.

Для підсумку варто зазначити, що одним з погано досліджених елементів монастирського господарства є приїжджий двір. Його наявність свідчить про існування управлінської інфраструктури, яка дозволяла організовувати місцеве господарство та здійснювати контроль над місцевими жителями. Прикметно, що в обслуговуванні двору брали участь місцеві жителі, тобто це приклад сприйняття монастирського підданства як можливості покращити матеріальне становище.

Управління монастирською вотчиною було особливою системою. Керівництвом здебільшого займалися ченці, які формально виконували послухання. Слід зауважити, що комунікація з «обителлю» була складною, подекуди до управління були причетними не лише економ, але й архімандрит із братією.

Жителі монастирської волості виконували повинність, проте види роботи могли бути різними: обробіток землі, робота на гуті, будівництво. На жаль, недостатня кількість джерел не дозволяє описати детально цей атрибут життя в монастирському селі.

²⁴³ Там само. Арк. 870

²⁴⁴ Там само. Арк. 974

Складно визначити, наскільки виконання повинності впливало на майнове становище місцевих жителів. Жителі волості мушили займатися деревообробними промислами для забезпечення себе матеріально. Частково це зумовлювала неродючість ґрунтів для обробітку. Прикметно, що частина жителів була залежною від роботи на монастирській гуті, де могла отримувати заробіток.

Монастирське господарство складалося з різних елементів. Особливий прибуток монастирю надавали винокуріння, гутництво та млинарство. Можна побачити наявність значного господарчого комплексу з різними видами промислів, що мушили приносити прибутки.

Монастирське господарство тісно пов'язане з ринковими відносинами. Безумовно, скло, вироблене на гутах, продавалося в інших полках, зокрема, на території Слобожанщини. Прикметно, що Опанас Шафонський фіксує практику централізованого продажу монастирем виробленого скла та купівлю місцевими жителями, які перепродавали продукцію на ярмарках. Невідомо, наскільки прибутковою була така кооперація, але вона демонструвала, що монастирське господарство не могло ефективно працювати лише в умовах зайняття землеробством та сплати натурального податку монастирю, продукцію потрібно десь виробити й продати. Можна припустити, що монастир був суміжною ланкою, що, з одного боку, обтяжувала потребою відбувати повинність. А з іншого, — монастир надавав можливості для місцевих жителів заробити.

4.4 Оренда в монастирському господарстві, на прикладі діяльності Івана Кричевського(1739-1786)

Павло Федоренко зазначав, що для великих монастирів, які мали віддалені від обителі угіддя, характерним було використання оренди як способу організації господарства. Це могла зумовити складність комунікації між монастирем та підлеглими селами, що є засадничою проблемою для аналізу економічних процесів.

Монастирі використовували оренду як інструмент управління. Постають питання щодо ефективності та тривалості такої моделі економічних відносин. Поміж тим, роль відкупу суттєво впливає на сприйняття монастирського господарства як однорідного явища.

Протягом тривалого часу монастир здійснював спроби взаємодії з орендарями. Наприклад, за часів архімандрита Германа Кононовича, був наданий фундуш на будівництво млина Карпу Рябченку. Щоправда, вже 1740 року монастир забрав млин у свою власність²⁴⁵.

Надзвичайно цікавою та насиченою є історія взаємин між відкупником Шишківської гуті Іваном Кричевським та Троїцьким монастирем. Кричевський демонстрував приклад того, як монастирське господарство могло давати простір для соціального росту. Надзвичайно важливо поглянути, як складаються взаємини між орендарем та монастирем, чи вони змінюються упродовж тривалого часу. Відразу слід зазначити, що зміни відбуваються та поволі набувають характер тривалого конфлікту, який, по великому рахунку, буде невирішеним аж до часів Секуляризаційної реформи 1786 року.

Про Івана Кричевського подекуди є згадки в попередніх розділах. Кричевський був у Перелюбі «у правления прикащицкой должности» з 1738 року. Відомо, що він був сином священника з села Печеніги Стародубського полку. Про його попереднє походження відомо небагато, щоправда 1767 року зазначається: «спрадіда и діда природного полского шляхетсва вдавних годах вишедших ззаграниці полской в малую россію». На момент опису він був значковим товаришем та відповідно козачого звання²⁴⁶.

До служби прикажчиком він працював у Новгород-Сіверському духовному правлінні писарем. З його діяльності, як прикажчика, відомо про участь в приєднанні до монастирського підданства рудні та гуті Романа Чумака, де рукою Кричевського писалась одна з відомостей²⁴⁷.

²⁴⁵ ЦДІАК України Ф.57.Оп.1.Спр.25. Арк. 910.

²⁴⁶ Модзалевський В. Гуті на Чернігівщині .Київ: 1926. С.122

²⁴⁷ Там само. С.111

1739 року Іван Кричевський написав «всепокорнейшее доношение» архімандриту Іраклію Комаровському. У ньому він писав, що хоче відмовитися від прикажчицької служби через невелику платню та перейти на інше місце служби, але натомість запропонував альтернативу: «для прокормления моего промыслу содержать въ откупі въ вотчинах святини вашаея стекляной завод...». Будівництво гуті та відповідних будівель для проживання робітників мусив оплатити монастир. Крім гуті, відкупник хотів отримати у оренду також місцевий млин та винокурню. Усе це мусило бути враховано, як оплата його прикажчицької служби. Натомість Кричевський пропонував виплачувати щорічно по 25 рублів та постачати фіксовану кількість скла монастирю²⁴⁸.

Іраклій Комаровський відповів, щоправда, з рядом умов, особливо, щодо залучення підданих, які не мусили вважати роботу на гуті виконанням повинності, а працювали б у вільний час за фіксовану плату. Окрім того, архімандрит збільшив ціну орендної плати до 30 рублів. На будівництво гуті давалося 20 рублів, причому з умовою, що орендар решту міг лишити собі, а в разі недостачі, не мусив просити додаткових коштів. Перший контракт підписувався на 2 роки з можливим продовженням до 5²⁴⁹.

Кричевський погодився з усім, окрім суми щорічної плати. Він, посилаючись на недостачу досвіду управління гутою, а отже, неможливістю спрогнозувати прибуток, просив зменшити суму оплати до 25 рублів, а 5 рублів оплачувати склом «10 копь» тобто 600 штук. Пізніше він зобов'язався надати тисячу «злоткових шиб»²⁵⁰.

1744 року Іван Кричевський розширив оренду та отримав дозвіл на залучення до роботи підданих Слободи Троїцької. Він навів цікавий аргумент про те, що селяни залучені до виконання якоїсь простої роботи, як носіння горілку в шинку, приносять прибуток 3 рублі. Натомість його винокурня, гута,

²⁴⁸ Там само. С.113

²⁴⁹ Там само. С.115

²⁵⁰ ЦДІАК України Ф.57.Оп.1.Спр.25 Арк. 893

млин та озерця, якими він в комплексі розпоряджався, могли принести в рази більший прибуток: «... за чотири рублі можна и без всякого труда бочку риби купить таку, какъ с тих озер в обитель приходить, а временем и бочка не соберется...». Врешті він зобов'язувався оплатити 4 рублі компенсації за підданих. Принагідно, хочу зазначити, що участь відкупника в організації монастирського господарства сприяла формуванню його висловлювань, де він посилається на досвід управління, хоча невідомо наскільки він перебільшує.²⁵¹

Натомість монастир збільшив суму оплати до 50 рублів. Уклали новий контракт на один рік: «не будут-ли люде роптать и в тяжесть себѣ сего вмѣнятъ», проблем не виникло, тому надалі контракт підписувався стабільно протягом кількох років²⁵².

Конфлікт виник, коли архімандритом Троїцького монастиря став Іов Малієвський. Він вирішив відібрати гуту у Кричевського. Як уже згадувалося раніше, Іов Малієвський хотів віддати гуту у відкуп управителю ієромонаху Іллі. Відомо, що архімандрит, під час візиту до Кричевського, забрав надані документи монастирем, начебто для копіювання, проте невдовзі наказав припинити контракт. Власне справа дійшла до Сенату, де рішення прийняли на користь колишнього власника гуту, йому мали повернути втрачене майно та закріпити право відкупу гуту лише за ним²⁵³.

З рішення Сенату 1758 року відомо, що напередодні гута з усім господарством згоріла, після чого Кричевський своїм коштом її відбудував та продовжував виплачувати орендну плату. Останній момент додав аргументів для позиції відкупника, який уже апелював до того, що побудував гуту за свій рахунок²⁵⁴.

Цікаво, що братія монастиря підтримала відкупника та написала лист, де зауважила, що дії архімандрита є протиправними. У цьому листі вони

²⁵¹ ЦДІАК України. Ф.206. Оп 3.Спр. 562. Арк 19

²⁵² Там само. Арк. 20

²⁵³ ДАЧО, Ф. 679, Оп. 4, Спр. 28. Арк. 3

²⁵⁴ Там само. Арк. 4

критикували діяльність Іова Малієвського. Лист підписали економ Іоасаф, писар Іпполит, казначей Іринарх та ієродиякон Єфрем. Цілком можливо, справа Кричевського, що дійшла до Петербургу, резонувала з внутрішньо монастирськими конфліктами²⁵⁵.

До 1772 року зберігалися стабільні, хоча дещо напружені стосунки між монастирем та відкупником Іваном Кричевським. 1772 року монастир підвищив ціну оренду до 150 рублів та обмежив тривалість контракту знову до 2 років. Відкупник погодився на ці умови. Хоча зауважив у листі, що такі умови йому не вигідні. Монастир їх пояснював іншими пропозиціями для оренди, які сягали суми понад 200 рублів. У відповідь гутник написав прохання Архімандриту Іолю про залишення дії контракту на 5 років, погоджуючись на ціну 150 рублів²⁵⁶.

Кричевський наполегливо писав листи до монастиря з проханнями зменшити суму оплати та подовжити контракт до 10 років. Він повідомляв, що на утримування гуту нажив боргів, які не міг виплатити, враховуючи потребу сплатити оренду монастирю. Відкупник жалівся, що через ситуацію, яка склалася, не міг дозволити «дневное пропитаніе и ношного прибижища»²⁵⁷.

Листування між монастирем та Кричевським тривало довго. 1774 року архімандрит Іоль затвердив указ, що гута дається у відкуп на 3 роки за 150 рублів та звичну кількість скляної продукції. 1777 року відкупник мусив сплатити борги²⁵⁸.

1776 року Кричевський знову скаржився, що не може заплатити орендну плату. Подібне листування тривало до 1782 року, коли монастир наказав забрати з під його підпорядкування монастирських підданих, після чого на двір Кричевського був здійснений напад під керівництвом управителя Перелюбської волості Лаврентія, войтів Каяна, Зайця та священника Якова

²⁵⁵ Модзалевський В. Гуты на Чернігівщині .Київ: 1926. С.130

²⁵⁶ ЦДІАК. Ф.206. Оп 3.Спр. 562. Арк. 42

²⁵⁷ Там само.Арк 48.

²⁵⁸ Там само.Арк 15

Бобровського. Під час нападу побили сина Антона та дружину. Кричевський подав позов до Сосницького земського суду, учасників нападу взяли під варту. Не буду зупинятися на всіх нюансах цієї справи, бо вони потребують окремого дослідження²⁵⁹.

В будь-якому випадку управитель Іраклій та шафар Давид видали ордер, згідно з яким забирали гуту, млина та винокурні з власності Кричевського. Вони апелювали до того, що Кричевський порушив контракт через несплату за відкуп²⁶⁰.

Після нападу на гуту Кричевський написав реєстр збитків. Звідти можна дізнатись, що гута не працювала від серпня 1782 до травня 1783 року. Відомо, що цей період жителі Слободи Троїцької виконували повинність монастирю в інших монастирських маєтках²⁶¹.

Надалі справа про взаємини Кричевського та Троїцького монастиря обривається у зв'язку з секуляризацією монастирського господарства 1786 року. На 1790 рік гута ще продовжувала існувати. Іван Кричевської з його нащадками отримали дворянство, але в Перелюбській волості вони уже не згадуються²⁶².

Постає важливе питання прибутків Івана Кричевського. Джерела, з якими доводиться працювати, формують нечітке враження, дуже багато уваги приділяється емоційним формулюванням відкупника. Натомість обмаль джерел, до яких можна «апелювати».

Під час написання згадано реєстру майна 1782 року Іван Кричевський зазначив, що за 14 тижнів він втратив 403 рублі потенційного прибутку. У огляді на рік ця сума мусила бути близько 1500 рублів²⁶³.

Шафонський 1781 року писав про те, що посуд з гуту продають жителям різних полків, його відвозять на продаж у Гадяч, Зіньків, Харків та Глухів, а

²⁵⁹ Модзалевський В. Гуту на Чернігівщині .Київ: 1926. С.150

²⁶⁰ Там само. С.125

²⁶¹ Там само. Арк. 150

²⁶² Там само. С. 127

²⁶³ Там само. С.130

річний прибуток складав 590 рублів. Складно сказати напевне, наскільки ці підрахунки ретранслюють реальну картину, у сформованому реєстрі втрат відкупник перебільшував. Окремим питанням є кількість витрат Кричевського на утримування гуті та плату робітникам²⁶⁴. Звичайним працівникам він платив по 20 копійок, хоча достеменно невідомо скільки людей загалом працювало на гуті. На початок його діяльності біля гуті було 7 дворів, на 1758 рік їх число збільшилося до 30. Приблизно такою була кількість на 1767 рік. У описі 1767 року Кричевський зазначав, що не отримував прибутку з гуті, бо витрачав всі кошти на сплату оренди та платню працівникам.

У «Рум'яценвському описі» Кричевський описує своє майно. Він мав сінокосу на сто возів, винокурню, яка приносила 200 відер товару, що продався торговцям з «околичних мест».²⁶⁵ У нього була пристойна кількість худоби: 10 коней, 10 волів, 7 дійних корів, 3 ялових, 4 «подтелковь», 7 овець, 10 кіз, 10 свиней.²⁶⁶ Кричевський мав великий двір. Складається враження, що він мешкав у колишньому приїжджому дворі монастиря: «деревяной старой... строенія для меня покоев 2.» Поряд були 2 «людские избы», амбар, комора, конюшня та погріб²⁶⁷.

У його дворі жили два «работники». Леонтій Бардак, який отримував 3 рублі на рік та десятирічний Павло Маглій, що жив за харчі та одяг. Згадується «работница дівка Феодосія» 14 років, яка теж працювала «на одежи и харчахь»²⁶⁸.

Також згадується «крепостная баба» вдова Марфа Лук'янова з дітьми Пилипом та Єфросинією²⁶⁹.

Для узагальнення зазначу, що відкуп у монастирському господарстві Перелюбської волості був дуже специфічним та мінливим. З одного боку,

²⁶⁴ Шафонський О. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1788 рр.) К, 1933. С.349

²⁶⁵ ЦДІАК України Ф.57.Оп.1.Спр.25 Арк. 893

²⁶⁶ Там само. Арк. 990

²⁶⁷ Там само. Арк. 991

²⁶⁸ Там само. Арк. 991

²⁶⁹ Там само. Арк 894

орендоване господарство приносило прибуток. На думку Ірини Акименко, збільшення орендної плати в 1770-х роках почасти було зумовлено будівництвом Троїцьким монастирем дзвіниці та активною перебудовою, якою займався архімандрит²⁷⁰. Складається враження, що монастир поволі прагнув збільшити суму орендної плати, а Кричевський активно цьому протидіяв. Прикметно, що відкупник Іван Кричевський виявляв достатньо хисту та зв'язків, аби вигравати суди над монастирем. Хоча помітно, що конфлікт перетнув межу суперечок до буквального насильства, з боку монастирських управителів, все ж складається враження, що відкупник перебільшував своє погане становище. Хоча невідомо, що вплинуло на його відмову платити орендну плату.

Загалом, відкуп демонструє дуже специфічну модель господарства, де монастирське дуже тісно поєднувалося з приватним. Для роботи залучалися піддані монастиря, але Кричевський таким не вважався. Подекуди тривале володіння призводило до сприйняття орендованого майна як свого.

Припускаю, що відкупник у деяких випадках був конкурентом місцевим управителям. Принаймні це могло виявлятися, щодо жителів слободи Троїцької.

Досвід відкупу Шишківської гуті та особа її орендаря Івана Кричевського відкриває досить складну панораму питань, які впливали на господарчі відносини, а отже, природу монастирського господарства. Прикметно, як один персонаж постає в суміжних, але водночас різних іпостасях. Перед усім Іван Кричевський постає, як підприємлива людина свого часу, що використовує наявні можливості для нарощування власного багатства. З огляду на те, що Кричевський самостійно засновує гуту, веде перемовини з архімандритом, а пізніше за свій рахунок її відбудовує, складається враження,

²⁷⁰ Акименко І. М. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (друга половина XVII-XVIII ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків. 2004. С. 160

що він сприймав оренду не лише, як спосіб заробити, але й сформувати власне господарство, й насправді вирости соціально до значкового товариша та пізніше — дворянина. Наявність соціальних та майнових ліфтів, ініціативність висвітлюють Кричевського як підприємця.

З іншого боку, помітна його залежність від адміністративних рішень Троїцького монастиря. Постійною проблемою комунікації була невирішеність теми контракту. Монастир постійно збільшував суму орендної плати, що подекуди призводило до поганого фінансового становища орендаря. Його постійні скарги на завищену суму оплати натякає на серйозну залежність від дій монастиря, він потребував поступок, одним з виявів яких стало залучення підданих у вигляді відбування повинності.

Загалом Кричевський був підприємцем, змушеним використовувати можливості оренди, але водночас маневрувати в умовах правової культури та адміністративних дій монастиря.

Прикметно, що Венедикт М'якотін звертав увагу на кризові явища в монастирському землеволодінні в період перед Секуляризаційною реформою 1786 року²⁷¹. Почасти він апелював до неспроможності монастирського господарства задовільнити потреби монастиря та компенсувати недоліки екстенсивними інструментами збільшення тиску на підданих. Іван Кричевський був учасником конфліктів, що якраз передували реформі. Почасти можливо, що виграш судової справи останнім набув анти монастирського характеру.

З одного боку, монастир демонстрував серйозну економічну активність. Його господарство активно виробляло продукт для продажу. Відбувалося заснування нових хуторів та пов'язаних винокурень, млинів і тд. Між тим гута Кричевського приносила серйозний прибуток, а отже підтримувала

²⁷¹ М'якотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. Прага: Ватага и пламя, 1926. С.113.

економічну життєздатність. Складно визнати, що його діяльність мала лише «експлуататорський» характер.

Водночас видно залежність монастиря від оренди. Монастир постійно збільшує суму оренди та тривалість контракту, а отже, створюється враження нестабільності господарства. Складно сказати, що могло впливати на неспроможність Кричевського виплачувати оренду. Можливо, певну роль грала конкуренція та фактори ціноутворення, з чим монастирські підходи до управління впоратися вже не могли. Помітна дихотомія між віддаленою Перелюбською волостю та прагненням місцевої економічної еліти зміцнювати власне господарство.

Досвід Перелюбської волості показує, що монастирське господарство не перебувало в глибокій кризі, але зазнавало певних труднощів. Активна торгівля та використання оренди свідчать про здатність монастиря адаптуватися до нових умов. Криза, якщо вона й була, стосувалася радше управлінських механізмів.

Висновки

Попри те, що монастирське господарство проіснувало довше, ніж гетьманський уряд, його варто розглядати, як один із елементів складнішого явища — Гетьманщини. Останній акт секуляризаційних процесів XVIII століття, які подекуди підтримувала козацька влада, був здійснений імперією, як один з актів інтеграції Лівобережжя до імперської системи.

Одним із основних завдань при написанні цієї роботи була спроба виокремити риси, які можна вважати прикметними саме для монастирського господарства, здебільшого на противагу старшинському чи гетьманському. Величезний виклик полягав у значній залежності функціонування господарства від парадоксально різного контексту, як географічні умови, так і мінливі правові норми, які часом слід розглядати як тенденційні.

Питання про функціонування господарства можливо розкрити, за спроби розгляду монастирського господарства «зсередини», упродовж

тривалого часового проміжку. Відтак, постало питання умов, за яких могло існувати монастирське господарство та, наскільки монастир здатний справлятися з відповідними викликами.

Слід зауважити, що саме в моменти конфліктів монастир демонстрував сутнісні підходи до власного управління. На виклик монастир реагував по-різному, проте зберігав схожі наративи, які мусив використовувати протягом тривалого часу. Безумовно, властива тема для досить локальних економічних процесів — це проблема легітимності влади. Перелюбську волость монастирю надав гетьман Іван Скоропадський, проте навіть підтвердження від наступних гетьманів були однаково цінними. Можна помітити посилення на неоднозначний для того періоду образ Мазепи, якщо він задовольняв потребу легітимізувати право на власність. Тобто тут можна виокремити проблему розмежування монастирського господарства від козацької влади, які могли бути взаємозалежними. Між тим це натякає на глибшу тему значення секуляризації 1786 року, з реквізицією монастирського майна припиняли дію земельні надання, які мусили здійснюватися козацькою верхівкою, а отже, свідчили про існування в минулому місцевої альтернативної влади імперській.

Найбільшою прикметною рисою монастирського землеволодіння було те, що власник — це не приватна особа, як представник козацької старшини, а інституція, яку у вузькому сенсі можна розглядати, як економічну організацію. Формально монастир — це колектив людей, для забезпечення існування якого мусило існувати господарство та певний рівень підприємництва. Унаслідок можна виокремити багато важливих елементів стосовно управління. Для узагальнення слід сказати, що управління монастирським господарством відрізняється певною невизначеністю. Попри існування посади економа та управителя, на прийняття рішень могло впливати більше коло осіб. Між тим можна помітити, що значення архімандрита було досить вагомим.

Почасти це суперечить історіографічній думці, що монастир — це типове приватновласницьке землеволодіння. На протипагу цьому можна

бачити не лише майновий характер влади, але й символічний. Попри безумовний прагматизм спроб приєднання у підданство більшої кількості людей, все ж можна помітити прагнення монастиря до соціальної «уніфікації» місцевих жителів. Безумовно, знаковим був попередній досвід Перелюбської волості як гетьманської. Монастир намагався не лише інтегрувати їх до свого господарства, але закріпити думку, що піддане населення завжди було посполитим. На прикладі Перелюбської волості можна припустити, що статусна роль посполитих ставала важливою умовою існування монастирського господарства. Важливо не лише, що жителі приносять прибуток, але роблять це, з огляду на свій формальний обов'язок, як піддані монастиря.

Управлінські механізми також роблять монастир прикметною інституцією, адже управителі це здебільшого представники монашої спільноти. Можна припустити, що залежна волость, хоч і символічно, але також варто сприймати, як землю зі специфічним становищем. Формально піддані, виконуючи повинність, не лише віддають належне, але й роблять це, з огляду на сакральне значення монастиря.

Між тим прикметою монастирського господарства є автономність. Виразником такої можна вважати оренду, яка поєднувала елементи підданства з приватним підприємництвом. Варто визнати, що у деяких випадках монастирське управління було неефективним. Подекуди існування прибуткових промислів та торгівля виявлялись ефективнішими, ніж формальне виконання повинності місцевими жителями, але діяльність орендаря подекуди ускладнювала непевне становище управителя. Можна припустити, що конфлікти з орендарями вказують на властиву монастирям проблему чіткої регламентації повноважень.

Окрім того, варто зазначити, що попри існування географічного контексту, властивого для Чернігівського полку з відповідними промислами, можна помітити залежність монастиря від деяких промислів, серед яких слід

визнати шинкування як прерогативу монастиря. Хоча джерела не дозволяють дізнатись про деталі прибутковості.

Загалом монастирське господарство, попри переживання кризових явищ управлінського характеру, постає як самодостатня економічна організація, котру слід розглядати як специфічний господарчий та соціальний утвір.

Список використаних джерел та літератури

1.Джерела

1.1 Опубліковані

1 ЦДАК України Ф. 51. Оп 3. Спр 19252 (Компут козаків Чернігівського полку, 1740)

2 ЦДАК України Ф. 51. Оп 3. Спр 19326 (Ревізія Чернігівського полку, 1740)

3 ЦДАК України Ф. 51. Оп 3. Спр 19357(Ревізія Чернігівського полку, 1750)

4 ЦДАК України Ф. 56. Оп.3. Спр. 338 (По иску полку Черниговского сотни Киселевской козака жителя Павла Самотуги на жену умершого судии генерального Ивана Бороздни Марфу за завладение двором со всеми принадлежащими грунтами в Перелюбе состоящей, 1740)

5 ЦДАК України Ф.51 Оп. 3 т 1. Спр. 7105 (Справа про звинувачення генерального судді Івана Бороздни козаком Павлом Самотугою в купівлі без його згоди спадкових ґрунтів і млина у

Киселівській сотні Чернігівського полку та Антоном Ковалевським у захопленні сіна на арендованих у родича Бороздни грунтах, 1738)

6 ЦДІАК України Ф.51.Оп.3.Спр.9746 (Указ правительствующего сената о присоединении железного завода Троицкому монастырю).

7 ЦДІАК України Ф.57.Оп.1.Спр.25(Село Перелюб за Рум'янцевським описом Малоросії).

8 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 17 (Універсал гетьмана Івана Скоропадського наданий Олексію Самотузі, мешканцю перелюбському, на підтвердження прав власності на два млина і грунти, 1716)

9 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 38 (Копія купчого випису Олексія Самотуга, мешканця села Перелюби, на проданий млин з городом і грунтами – Івану Борозні, 1736)

10 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 66 (Декрет Генерального військового суду, наданий Троїцько-Іллінському Чернігівському монастиреві на володіння грунтами і млином в селі Перелюбі, якими володів Самотуга, 1747)

11 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 69 (Кабальний запис про віддачу Троїцько-Іллінському монастиреві ґрунту і двору Павла Самотуги про закріпаченням монастирем самого Самотуги, 1747)

12 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 77 (Лист Троїцького монастиря, надісланий бувшому поміщику Олексію Самотузі, про прийняття його в підданство монастиря і проте, що йому дозволяється торгувати горілкою, 1747)

13 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 9 (Універсал гетьмана Івана Скоропадського виданий Олексію Самотугу, мешканцю перелюбському про затвердження прав власності на млини, сіножаті і грунти, 1709)

14 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1. Спр. 96 (Купчий запис, наданий кріпаком Троїцько-Іллінського монастиря, мешканцем села Перелюба,

Павлом Самотугою на продаж томуж монастиреві третини млина на річці Слот, 1749)

15 ЦДІАК України.Ф.51.Оп.3.Спр.2973(Справа про приведення у підданство стрільців села Перелюби Троїцьким монастирем).

16 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр. 4 (Лист Федора Топольницького, надісланий прикажчику Гадяцького замку про заборону мешканцям села Перелюба користуватися його сіножаттю).

17 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр.5 (Указ гетьмана Іоана Мазепи з приводу суперечки між мешканцями села Перелюба та слобожанами поміщика Топольницького).

18 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр. 10 (Універсал гетьмана Скоропадського про те, що ніхто немає права без дозволу архімандрита Троїцького монастиря користуватись монастирською пущею).

19 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр. 15 (Універсал гетьмана Івана Скоропадського про виконання дегтярної повинності для Троїцько-Іллінського монастиря).

20 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр.34. (Купчий запис, наданий Івану Чумаку гутнику Слотовському, Якову, Руднику Лозовському, на купівлю млина на річці Столі бунчукового товариша Івана Топольницького).

21 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр.35 (Копія грамоти імператрици Анни Івановни князу генералу Шаховському про різні справи, де між іншими зазначається про надання села Перелюб Троїцькому монастиреві.).

22 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр.36 (Копія грамоти імператриці Ганни Івановни про підтвердження прав власності на село Перелюб Троїцько-Іллінському монастиреві).

23 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр. 53 (Екстракт з книг Шептаковської волості про купчий запис, наданий Чумакові Роману на купівлю млина на річці Слоті у Івана Топольницького)

24 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр. 68 (Копія інструкції Військової Генеральної канцелярії надіслані канцеляристу військовому Андрію Якимовичу про віддачу Троїцькому-Іллінському Чернигівському монастиреві Скляного і Залізного заводів поблизу села Перелюбі а монастирських дачах, якими володів Чумак).

25 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр.71 (Копія випису Генеральної Військової Канцелярії, про віддачу Троїцько-Іллінськомк монастиреві залізного заводу в монастирських дачах, яким володів Чумак).

26 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр. 72. (Указ Генеральної Військової Канцелярії, про віддачу Троїцькому монастиреві Скляного і Залізного заводів збудованих Чумаком, в монастирських дачах).

27 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр.73 (Копія рішення Генеральної Військової канцелярії про віддачу Троїцькому монастиреві Скляного і Залізного заводів збудованих Чумаком, в монастирських дачах).

28 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр. 74 (Копія указу Генеральної військової канцелярії про заборону користуватись залізним заводом Роману Чумаку і Матвію Антоновичу).

29 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр. 75 (Копія указу Генеральної військової канцелярії про заборону Троїцькому монастиреві в'їздити в пуцу Перелюбівську, де знаходиться рудня Чумакова).

30 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр.76 (Указ Генеральної військової канцелярії наданий Троїцькому монастиреві на підтвердження прав власності на Гуту, що належає Роману Чумаку).

31 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр 79 (Копія відомості військового канцеляриста Андрія Якимовича про віддачу Троїцькому монастиреві Залізного заводу).

32 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр.94 (Універсал Генеральної військової канцелярії наданий Троїцькому монастиреві про підтвердження прав власності на залізний завод).

33 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр.97(Копія указу Сенат Малоросійської генеральної військової канцелярії про віддачу монастирю Залізного заводу в селі Беречі в остаточне володіння).

34 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр. 103(Копії універсалів гетьмана Івана Скоропадського та Данила Апостола Троїцько-Іллінському монастиреві про володіння селом Перелюбом, слободкою Білошицькою і іншими).

35 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр 105 (Купчий запис Романа Чумака на продаж Троїцькому монастиреві його спадкового майна).

36 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр.106(Розписка, надана монахом Троїцько-Іллінського монастиря Самуїлом Гутнику Роману Яскевичу на продані дві частини млина).

37 ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр 127.(План земельних володінь монастиря).

38 ДАЧО, Ф. 679, Оп. 4, Спр. 28, (Справа про дозвіл Троїцько-Іллінському монастиреві на видання наказу про оренду Іваном Кричевським скляного заводу в с. Шишковка).

39 ДАЧО, Ф. 679, Оп. 4, Спр.134, (Повідомлення ієромонаха Климентія ігумену Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря про господарський стан монастирських гут та маєтків Городище та Перелюб Чернігівського полку).

40 ЦДІАК. Ф.108. Оп. 1.Спр. 163.(Дело следственное Перелюбских, Прибинских и Билошицких жителей Федора Кузмина и Мойсея Федорова с товарищами о казачестве. Тут же и указ Малороссийской коллегии о присилке оногo дела в коллегію).

41 ЦДІАК. Ф.206. Оп 3.Спр. 562 (О невыполнении условий контракта сотником И. Кричевским, взявшим на откуп у Илиинского Черниговского монастиря стекляной завод и мельницу, находящуюся в Шишковской слободе).

1.2 Опубліковані

- 42 Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка 1729–1730 г. / Под ред. Н. Василенко. Чернигов: Изд. ред. "Земского сборника Черниговской губернии", 1908. 709 с.
- 43 Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.) / под ред. А. Лазаревского. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1897. 342 с.
- 44 Мазепина книга / Упоряд І. Ситий . Чернігів, 2005. 525 с.
- 45 Переписи Чернігівщини 1638 та 1713 років. Ревізія посполитих Чернігівського полку 1713 року. Подимний реєстр Чернігівського воєводства 1638 року . /упоряд І. Ситий С. Горобець. Кам'янець-Подільський : Рута : Рябцев В. В., 2022. 263 с.
- 46 Переписні книги 1666 року. /упоряд. В. Романовський. Київ: Всеукраїнська академія наук, Археографічна Комісія. 1933, 460 с.
- 47 Присяга Чернігівського полку 1718 року/ упоряд. І. Ситий. Кам'янець-Подільський, «Друкарня «Рута», 2018.- 326 с.
- 48 Ревізія Чернігівського полку 1732 року / упоряд І. Ситий, С. Горобець. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. – 720 с.
- 49 Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту /упоряд В. Тодійчук. Київ: Наук. думка, 1995. 586 с.
- 50 Сіверщина гетьманських часів. Т. 4: 1741 р. – кінець XVIII ст / Упоряд. Ю. Мицик, І. Тарасенко. Чернігів, 2022. 358 с.
- 51 Список водяних мельниц Черниговского полка (в 1742 году). / под ред. А. Лазаревского. Чернигов: Записки Черниговского губернского статистического комитета, 1872. 135 с.
- 52 Універсали Івана Мазепи. 1687-1709 / Упоряд. І. Бутич. Київ: НТШ, 2002. 780с.
- 53 Універсали Павла Полуботка (1722-1723)/ упоряд. В. Ринсевич. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2008. 720 с.

54 Шафонський О. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1788 рр.) К.: ВУАН, 1933.- 447 с.

2. Література

2.1 Монографії

1. Андриевский А. Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления. Вып.1. Киев: 1882. 227 с.
2. Антонович В. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700-1798 .Киев: В типогр. И. и А. Давыденко, 1870. 64 с.
3. Борисенко В. Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини. Київ: Міністерство освіти України, укр. держ. педаг. університет ім.М.П.Драгоманова, 1997. 151 с.
4. Горобець В. Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах іперського поневолення.Київ: «Видавництво Кліо», 2024.320 с.
5. Горчаков М. земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и Св. Синода. Из опыта исследования русского права.С.-Петербург : Тип. А. Траншеля, 1871, 252 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. Т.ІІ: ХІ-ХІІІ вік. Київ: Наукова думка, 1992. 640 с.
7. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині ХVІІ—ХVІІІ ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. 222 с.
8. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця ХVІІ - початку ХVІІІ ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 530 с.
9. Ключевский В. .Хозяйственная деятельность Соловецкого монастыря в Беломорском крае. Москва: Университетск. тип 1867. 34с.
- 10.Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: монографія у 2 томах.Т.2 Київ: ДП "НВЦ «Пріоритети»,2012.518 с.
11. Крупницький. Б Гетьман Данило Апостол та його доба. Авґсбург: Накладом товариства прихильників УВАН, 1948. 195 с.

12. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). Київ: Темпора, 2006. 496 с.
13. Лазаревський А. Описание Румянцевской описи Малороссии (полк Черниговский). Чернигов: Губернская типография. 1866. 310 с.
14. Лазаревський А. Описание старой Малороссии. Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1888, 522 с.
15. Лазаревський А. Малороссийские посполитые крестьяне. Чернигов: Записки Черн. Стат. Комитета, 1866. 152 с.
16. Милютин В. О недвижимых имуществах духовенства в России.-М: Унив. Тип, 1862. 572
17. Модзалевський В. Гути на Чернігівщині .Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1926. 213 с.
18. Модзалевський В. Лукомський В. Малороссийский гербовник. Київ: Либідь, 1993. 254 с.
19. Мордвинцев В. Государственные налоги и повинности монастырских крестьян Левобережной Украины в XVIII в. К.: Знання, 1998. 182 с.
20. Мордвинцев В. Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII-XVIII ст. К: РВЦ “Київський університет”, 1997.-97 с.
21. Мордвинцев В. Торгово-промышленное предпринимательство монастырей Левобережной Украины в XVIII в.- К.: Вид-во КДУ, 1988. 47 с.
22. Мордвинцев В. Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у XVIII ст. К., 2000. 140 с.
23. Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. Прага: Ватага и пламя, 1926. 263 с.
24. Павленко С. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. Чернігів :ПВК «Десна. 2013 .600 с.

25. Плохинский М. Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины: Бобровники и стрельцы. *Сборник Харьковского историко-Филологического общества*. Харьков, 1891. С.29-132.
26. Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько- турецька війна 1735-1739 років. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 195 с.
27. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Ч.–1. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв. Киев: Гос.издво Украины, 1925.189 с.
28. Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ: Темпора.2023. 912 с.
29. Федоренко П. Рудни Левобережной Украины в XVII-XVIII в.в. Москва: Издво АН СССР, 1960. 261 с.
30. Чудецкий П. Опыт исторического исследования. О числе монастырей русских, закрытых в XVIII–XIX веках. К, 1877. 67с.

2.2 Статті

31. Антонович В. О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст/ Д. Чл. В. Б. Антоновича. К, 1873. 13 с.
32. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII в./ Заметки Харьковского университета. Харьков, 1909. 296 с.
33. Веденяпин П. Законодательство императрицы Елизаветы Петровны относительно православного духовенства /Православное обозрение. 1865. № 5. С. 69-117.
34. Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: ‘курінчики’, ‘стрільці’, ‘протекціанти’, ‘дворяни’ etc./Соціум. Альманах соціальної історії. 2008. № 8 .С.184-201
35. Грушевський О. Господарство Київської митрополії та монастирів в XVI в / Державне видавництво України. 1924. Кн. 3. С. 14–22.

- 36.Ефимов А. Черниговский Свято-Троицко-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архиерейский Дом, его прошлое и современное состояние (1069-1911 гг.) / Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1910. № 10.С.371-375.
- 37.Знаменский П. Законодательство Петра Великого относительно духовенства // Православный собеседник.- 1863.№ 7. С. 101-114.
- 38.Казіміров Д. Монастирське життя у Менській сотні у другій половині XVII-XVIII с./Сіверянський літопис. 2022.№4. С.8-12.
39. Казіміров Д.В Менська сотня у другій половині XVIII ст.: територія та природно-географічний потенціал Казіміров / Сіверянський літопис. 2022. № 5.С. 45-53.
- 40.Кравченко О. Соціально-економічний розвиток слобожанських монастирів середини XVII – XVIII ст. Монастирське землеволодіння / Сіверянський літопис. 2010. № 4-5. С. 92-101.
- 41.Крапивний Р. Млинарство як основний промисел у Ніжинському полку в середині XVII–XVIII ст. Український історичний збірник. 2015 Вип 17.С. 53-64
- 42.Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636-1740 гг.) / Чтения в историческом обществе Нестора летописца. 1891. Кн.5.Отд.III. С.49-92.
- 43.Луцицкий И. Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в. / Земский обзор. Орган Полтавского губернского земства. 1883 №6 С.72–77.
- 44.Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. / Сіверянський літопис. 1997.№1-2- С.100-114
- 45.Прокоп'юк, О. Земельні пожертви гетьманів Православній церкві: мотиви та очікування/Києво-Могилянський гуманітарний журнал .2023.С. 169–191.

46. Тригуб. О Нові матеріали з історії Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря у другій половині XVIII ст/ Сіверянський літопис. 2015. №4. С.84-91.
47. Федоренко П. Завдання вивчення монастирського господарства /Студії з історії України Науково- дослідної кафедри історії України в Києві. 1928. Т.2. С.1-35.
48. Федоренко П.З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII—XVIII ст./ Зап. Істор.філолог. відділу ВУАН. К: 1927.С. 103-170.

3. Рукописи

3.1 Дисертації

1. Токарев С.А Козацька старшина Ніжинського полку у другій половині XVII – XVIII СТ.:дис ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г Шевченка. Чернігів: ЧНПУ. 2015. 439 с
2. Васильєва. О. Двір гетьманів Лівобережної України у 1663 – 1734 рр: дис... канд. Іст. Наук: 07.00. Київський Національний Університет імені Тараса Шевченка.КНУ. Київ, 263 с.
3. Акименко І. М. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (друга половина XVII-XVIII ст.): дис. ... канд.іст. наук: 07.00.01/Харківський національний університет імені В.Н Каразіна.Харків. 2004. 217 с.
4. Гапоненко Д. Ніжинський Благовіщенський монастир (XVIII - початок XX ст.): дис... канд. Іст. Наук: 07.00.01/Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г Шевченка. Чернігів.2010. 223 с.
5. Волощенко О. М. Право монастирської земельної власності на Лівобережній Україні (середина XVII - остання чверть XVIII ст.). дис. ... канд.іст.наук:07.00.01/ Інститут держави і права імені В.М.Корецького Національної академії наук України. 2008. 197 с.

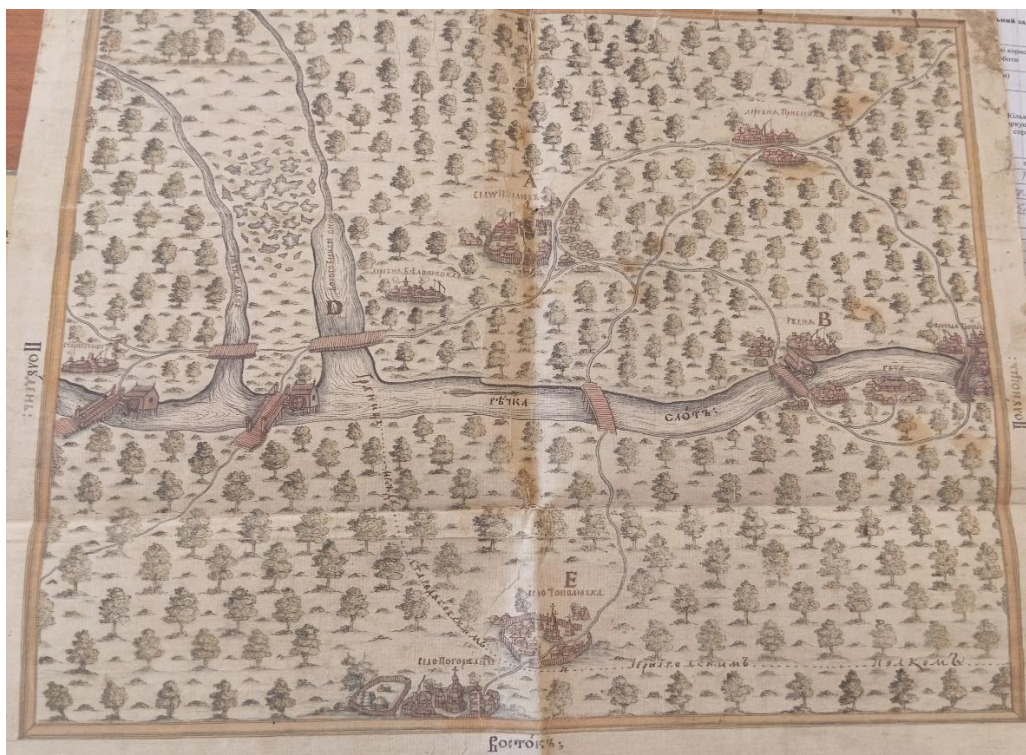
3.2 Кваліфікаційні роботи

6. Трейтяк П.. Проблема статусу та походження стрільців в Гетьманщині на прикладі с. Перелюб: курсова робота/ НаУКМА, Факультет гуманітарних наук, Кафедра історії. Київ, 2023. 41 с.
7. Трейтяк П.. Проблема господарювання та статусу козацтва в Гетьманщині на прикладі родини Самогуг: курсова робота/ НаУКМА, Факультет гуманітарних наук, Кафедра історії. Київ, 2024. 67 с.

4. Електронні ресурси

1. Кондратьєв І Монастирські маєтності на території Остерської сотні.
URL: <http://erpub.chnpu.edu.ua/> (дата звернення: 15.05.2025)

Додатки

Додаток 1. Мапа монастирських земельних володінь с. Перелюб
(середина XVIII століття)²⁷²

²⁷² ЦДІАК України. Ф. 163. Оп. 1.Спр 127